

**Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Факультет педагогіки та психології

Кафедра педагогіки дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

Приймак Олена Вікторівна

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

другий (магістерський) рівень вищої освіти

**на тему: «ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ
В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО»**

Виконала студентка II курсу,
групи ДП 19 МЗ (70 з)
спеціальності 012 Дошкільна освіта
освітня програма Дошкільна освіта та Початкова
освіта

форма навчання заочна

Приймак О. В.

Керівник – кандидат педагогічних наук, старший
викладач кафедри Цуканова Н. М.

Рецензент – кандидат педагогічних наук

Перцов О. В.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Приймак О. В.

Кропивницький – 2020

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кафедра педагогіки дошкільної та початкової освіти

Допущено до захисту
Зав. кафедри /Радул О. С./
« 26 » листопада 2020 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

другий (магістерський) рівень вищої освіти

**Особливості морального виховання дітей дошкільного віку у педагогічній
спадщині В. О. Сухомлинського**

Кваліфікаційна робота

Приймак Олени Вікторівни

студентки II курсу, групи ДП 19 МЗ (70 з)

спеціальності 012 Дошкільна освіта

освітня програма Дошкільна освіта та Початкова
освіта

форма навчання заочна

Приймак О. В.

Науковий керівник: Цуканова Наталія Миколаївна,

кандидат педагогічних наук, старший викладач
кафедри

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою « 85 » балів,

за шкалою ЄКТС B

за національною шкалою добре.

Секретар ЕК Шчеранова Н. А.

« 22 » грудня 2020 р.

АНОТАЦІЯ

Приймак Олена Вікторівна. Особливості морального виховання дітей дошкільного віку у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістр за спеціальністю 012 «Дошкільна освіта» – Центральноукраїнський державний педагогічний університет. Факультет педагогіки та психології – Кропивницький – 2021.

У магістерській роботі проведено теоретичний аналіз особливостей понять моральне виховання та моральна вихованість. З'ясовано завдання та методи морального виховання. Досліджені погляди В. О. Сухомлинського на проблему морального виховання дошкільників. Охарактеризовані ідеї гуманізму і оптимізму в педагогічній практиці В. О. Сухомлинського. Досліджено роль етичної бесіди у моральному вихованні дошкільників за творами В. О. Сухомлинського.

Проаналізовано сучасний педагогічний досвід у системі дошкільної освіти, обґрунтовано та розроблено конспект етичної бесіди для старших дошкільників «Людина починається з добра» та «Скажи людині: «Доброго дня!»»

Ключові слова: мораль, моральне виховання, моральна вихованість, дошкільний вік, формування особистості, педагогічний досвід.

ANNOTATION

Priymak Olena Viktorivna. Peculiarities of moral education of preschool children in the pedagogical heritage of V. O. Sukhomlinsky.

Reserch to obtain the educational and qualificational level of master in the 012 «Preschool education» – Central Ukrainian State Pedagogical University. Faculty of Pedagogy and Psychology – Kropyvnytskyi – 2021.

In master's work the theoretical analysis of features of concepts of moral education and moral education is carried out. The task and methods of moral education are clarified. V. O. Sukhomlinsky's views on the problem of moral education of preschools are investigated. Ideas of humanism and optimism in V. O. Sukhomlinsky's

pedagogical practice are characterized. The role of ethical conversation in the moral education of preschool based on the works of V. O. Sukhomlinsky is investigated.

The modern pedagogical experience in the system of preschool education is analyzed, the synopsis of ethical conversation for senior preschoolers «A man begins with good» and "Tell a man: «Good afternoon!» Is substantiated and developed.

Key words: morality, moral education, moral education, preschool age, personality formation, pedagogical experience.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО.....	10
1.1. Базова характеристика понять «моральне виховання» та «моральна вихованість»	10
1.2. Погляди В. О. Сухомлинського на моральне виховання дошкільників	19
1.3. Ідей гуманізму і оптимізму в педагогічній практиці В. О. Сухомлинського .	30
1.4. Роль етичної бесіди у моральному вихованні дошкільників за творами В. О. Сухомлинського.....	34
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО З МЕТОЮ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	42
2.1. Вивчення й аналіз сучасного педагогічного досвіду у системі дошкільної освіти	42
2.2. Впровадження спадщини В. О. Сухомлинського в практику роботи дошкільних закладів	45
Висновки до розділу 2	53
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

У нинішніх умовах відкритого демократичного суспільства дослідження історії педагогіки дає можливість глибше зрозуміти роль педагогічних ідей у визначенні напрямів розвитку української освіти та виховання.

Серед педагогів і діячів освіти особливе місце посідає Сухомлинський В. О., котрий у ХХ столітті здійснив вагомий внесок у розвиток дошкільної освіти, а саме у розвиток морального виховання дошкільників.

Видатний педагог велику роль приділяв моральному вихованню особистості. Він вважав, що моральне виховання – основний стрижень загальної системи всебічного розвитку особистості. [63, с. 34].

Психолог Бех Д. І. моральний розвиток трактував, як рівень засвоєння уявлень про моральні норми, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки [6, с. 167].

Питання морального розвитку цікавило суспільство завжди. Кожний історичний вік формує свої світогляди та орієнтири, диктує норми поведінки у соціумі та у процесі взаємин із іншими людьми, визначає цінності та пріоритети.

Особливо зараз в Україні зростає роль морального виховання і саме така актуальність проблеми підкріплюється необхідністю пошуку і збагачення теоретичних основ реформування суспільної дошкільної освіти на сучасному етапі, а також вагомістю вивчення, аналізу та коректної оцінки тих здобутків, які мали місце в історії української педагогічної думки.

Моральна сфера особистості – складне й досить широке поняття. На сучасному етапі воно вивчається комплексно на різних рівнях науки і практики, тому і тлумачиться з різних позицій.

Ім'я В. О. Сухомлинського відомо далеко за межами України. З потоком часу інтерес до творчої спадщини відомого педагога зростає і поширюється. Спадщина Сухомлинського – це 48 книг, півтори тисячі казок та велика кількість статей.

Філософія розглядає моральну сферу як внутрішній світ людини, її сідомість, світоглядні орієнтації. В. О. Сухомлинський в моральній сфері вбачає внутрішній світ людини, її самосвідомість і діяльність цієї самосвідомості, що може бути спрямована на різні сторони і об'єкти, на будь-які феномени зовнішнього і внутрішнього світу людини. Моральна сфера передбачає внутрішнє сприймання, самоусвідомлення, може здійснюватися як на високому так і на низькому рівні. Тому особистість може бути морально багатою або низькоморальною.

Резонним у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського є те, що лише високоморальна людина бажає передавати багатства своєї душі нащадкам. Вихователь з низьким моральним духом має на меті власні цілі, з застосуванням неадекватних методів її досягнення. Це призводить до утвердження свого вланого «Я» за рахунок приниження інших. Високоморальний педагог завжди бажає досягти злагодженості у відношеннях із дітьми на підставі взаємної довіри і любові. Для такого вихователя не існує поганих дітей, все залежить від того на скільки він глибоко знає дітей та вміє проникати в їх духовний світ.

Організована діяльність В. О. Сухомлинський пов'язана з моральним, психолого-педагогічним, методичним опрацюванням головних основ організації виховного процесу у дитячому садку та школі.

Цій проблемі надавали великого значення багато педагогів у їхній навчально-виховній діяльності, а також вчених-науковців, що досліджували означену проблему протягом років. До числа останніх, зокрема, належать дослідження Л. В. Артемової, А. М. Богущ, З. Н. Борисової, Я. І. Бурлаки, І. В. Зайченка, В. А. Качкана, Т. І. Ківшар, Є. І. Коваленко, Т. І. Поніманської, О. В. Проскури, О. Я. Савченко та ін.

Вивченню та дослідженню педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського присвячені наукові дослідження І. В. Зайченко, Г. М. Груць, Н. В. Маліновська, С. С. Попиченко, В. Ф. Сергєєва, І. Г. Улюкаєва, Т. Б. Слободянюк. У них дослідники змістовно висвітлюють цілу низку проблем теоретичної та методичної спадщини В. О. Сухомлинського, аналізують його практичну педагогічну та громадську діяльність.

Висвітлення окремих проблем спадщини В. О. Сухомлинського розглядається в публікаціях І. Г. Єрмакова, Л. В. Гураша, М. В. Зваричевської, Н. Б. Копиленка, М. І. Мельничука, де розглядається актуальність з огляду на сучасні документи дошкільної і шкільної освіти.

Окрему групу складають статті педагогів дошкільних навчальних закладів і шкіл, які вивчають і впроваджують у практику педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського, а також аналізують здобутки і труднощі, які виникають у досвіді використання ідей В. О. Сухомлинського у наш час. До них належать О. Л. Гриценко, Г. І. Комаровських, Г. М. Королькова, П. О. Косяк, О. М. Лахтадир, Л. М. Малько, Л. О. Синекон, Н. В. Тоцька, Н. П. Чередниченко.

Мета дослідження – проаналізувати, систематизувати і узагальнити психолого-педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського щодо організації морального виховання дошкільників.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу розкрити сутність, зміст та основні поняття морального виховання та моральної вихованості.
2. З'ясувати завдання та методи морального виховання.
3. Дослідити погляди В. О. Сухомлинського на проблему морального виховання дошкільників.
4. Охарактеризувати ідеї гуманізму і оптимізму в педагогічній практиці В. О. Сухомлинського.
5. Дослідити роль етичної бесіди у моральному вихованні дошкільників за творами В. О. Сухомлинського
6. Проаналізувати сучасний педагогічний досвід у системі дошкільної освіти.
7. Розробити конспекти етичних бесід для старших дошкільників.

Об'єктом дослідження – педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського.

Предметом дослідження – теоретичні основи морального виховання дошкільників.

При підготовці магістерської роботи використано такі **методи науково-педагогічного дослідження:**

1. Теоретичні: історико-педагогічний, психологічний аналіз педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського та його сучасників з метою дослідження психолого-педагогічних засад морального виховання дошкільників.
2. Емпіричні: узагальнення педагогічного досвіду, аналіз проблем морального виховання дітей дошкільного віку в працях В. О. Сухомлинського, порівняння та зіставлення, які дозволили здійснити порівняльний аналіз теоретико-методичних підходів до морального виховання В. О. Сухомлинського.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що запропоновані конспекти, можуть бути використані для складання програми морального виховання дошкільників за допомогою педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у ЗДО, а також для проведення подальших досліджень із зазначеної проблеми.

Апробація роботи: Основні положення магістерського дослідження знайшли висвітлення у виступах на університетських студентських наукових конференціях .деякі положення надруковані у збірнику наукових праць В. О. Сухомлинського «Вивчення і впровадження ідей Василя Сухомлинського в практику сьогодення».

Структура магістерської роботи зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел 76 найменування, додатків.

Загальний обсяг магістерської роботи становить 71 сторінок друкованого тексту, з них – 63 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1.**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ
МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО****1.1. Базова характеристика понять «моральне виховання» та «моральна вихованість»**

Останнім часом Україна змінилася, змінилися і суспільні відносини і це змушує звернути особливу увагу на моральний розвиток дітей як майбутніх членів нашого суспільства та громадян України.

Дослідники довели, що дошкільний вік базовий для формування таких якостей особистості як: доброта, чуйність, турботливість, чесність, щирість, вірність, любов, повага до людей, працьовитість, які забезпечують моральний розвиток дитини як особистості.

Заклад дошкільної освіти має брати активну участь у суспільному та моральному розвитку дитини. Виховання гуманності, любові до людей і всього навколишнього завжди були провідними в навчально-виховній роботі з дошкільниками.

Метою морального виховання є формування моральної свідомості, моральних почуттів і поведінки, таких найважливіших моральних якостей особистості, як чесність і правдивість, колективізм, гуманізм, патріотизм, товариська взаємодопомога, відповідальне ставлення до праці, взаємна повага в сім'ї тощо.

Український вчений-мовознавець Р. В. Болдирєв зазначав, що моральне виховання – це не якийсь окремий виховний процес, це багатогранна діяльність дітей, яка полягає у різноманітті взаємин зі своїми однолітками, з дітьми, молодшими за себе, та дорослими. Проте моральне виховання є також цілеспрямованим процесом з певною системою змісту, форм, методів і прийомів педагогічних дій [10, с. 53].

Професор О. С. Зубра розглядає моральне виховання дошкільників як духовне надбання особистості, сформоване на основі засвоєння нею суспільно-прийнятих

моральних норм, принципів, моральних ідеалів, звичних форм особистої поведінки. Важливо розглядати моральне виховання як педагогічну, психологічну та соціальну проблему, від успішного розв'язання якої залежить розвиток у підростаючого покоління, високих моральних якостей, глибокої інтелігентності й справжнього духовного багатства [30, с. 27].

У педагогіці поняття «моральність» найчастіше характеризують як втілення певних принципів, правил, норм у поведінці людей, у стосунках між ними й формується разом з особистістю. Воно охоплює моральні норми, переконання, почуття та поведінку людей. У такому розумінні моральність – це вияв рівня сформованості моральної свідомості, що є ідеальним відображенням та усвідомленням людиною власне моральної реальності та є найважливішим складником у реалізації формування моральної культури [10, с. 252].

Саме поняття мораль розглядається у вузькому і широкому розумінні. Термін використовується вузько, коли враховуються інтереси лише своєї сім'ї, школи, жителів населеного пункту. У цьому випадку нерідко абстрагуються від деяких принципів загальнолюдської та національної моралі.

У загальному аспекті мораль – це ідеї, принципи й закономірності, цінності орієнтації гуманних, демократичних відносин, які в конкретних умовах реалізуються у системі постійно вдосконалюваних норм, процедур і правил діяльності та поведінки в інтересах усіх. Найвищий рівень моралі там, де впроваджуються й удосконалюються гуманні відносини повага і любов до людини, доброта, свобода рівність, верховенство народної культури, красивого у житті [8, с. 23-25].

Мораль – це система ідей, принципів законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні відносини між людьми за будь-якої життєвої ситуації на демократичній основі. Ідеали, принципи та закони моралі створюються і живуть віками в кожного народу, в кожному регіоні; в правилах і нормах поведінки вони конкретизуються, а у взаємовідносинах постійно вдосконалюються [15, с. 64].

Головним у понятті моралі є ставлення міжособистісних і суспільних відносин і самі гуманні відносини, які породжують принципи, закони, норми та правила

співжиття. Ними й регулюються відносини між людьми та природою в будь-яких ситуаціях.

Педагог О. І. Вишневський систему моральних цінностей поділив на групи (див. табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Назва	Характеристика
Абсолютно вічні	мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і носять загальнолюдський характер (доброта, правда, любов, чесність, гідність, справедливість та ін.)
Національні	є значущими для одного народу і не завжди поділяються іншими народами. Наприклад, почуття націоналізму зрозуміле і близьке лише поневоленим народам і чуже тим, які ніколи не втрачали своєї незалежності. До цієї групи цінностей відносяться такі поняття, як патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо
Громадянські	ґрунтуються на визнанні гідності людей і знаходять своє застосування в демократичних суспільствах. Це поняття прав і свобод людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо
Сімейні	моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків тощо
Цінності особистого життя	мають значення щонайперше для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, її господарський успіх, стиль приватного життя тощо [12, с. 123].

Моральна свідомість – одна із сторін суспільної свідомості її суб'єктивно-ідеальна форма, яка у вигляді уявлень і понять відображує реальні відношення і регулює моральну сторону його діяльності.

Моральна свідомість включає моральне мислення і моральні почуття. Моральне мислення – особливий вид суспільного пізнання, що дає перспективу засвоїти властивості суспільних відносин і вчинків з погляду на їх відповідність загальноприйнятим нормам. Моральні уявлення, набувши особистого характеру, стають основою поведінки. Рівень культури морального мислення можна оцінити з погляду оптимальності прийнятих рішень. Категорія морального мислення розкривається через моральні почуття [18, с. 25].

Моральні почуття – емоційна площина духовної діяльності особистості, що разом із моральними принципами розкриває моральність особистості. Моральні принципи – пережиті та узагальнені моральні норми, що є розумною основою моральної діяльності особистості, що дають їй змогу чинити свідомо, розуміючи необхідність, доцільність певного вчинку [6, с. 254].

Моральні переконання – це пережиті та узагальнюючі моральні принципи, норми. Вони формуються в процесі активного й вольового оволодіння всім багатством моральної культури і стають керівництвом до дії особистості [6, с. 260].

Моральні почуття мають дієвий характер, оскільки вони проявляються не тільки в переживаннях, а й у діях та вчинках. Почуття довіри, дружби, любові, прихильності, вдячності тощо спонукають дошкільника здійснювати позитивні моральні вчинки стосовно до інших дітей.

У почуттях обов'язку, відповідальності, честі, совісті, сорому, жалю проявляється переживання ставлення до власних вчинків. Вони змушують дитину виправити допущені помилки у своїй поведінці, попросити пробачення за скоєне й надалі не допускати подібного повторення.

Від ступеня розвитку моральних почуттів залежить поведінка дитини в різних ситуаціях. За своєю природою моральні почуття мають яскраво виявлений соціальний характер. Виникають вони лише в умовах спілкування і є продуктом стосунків людей. Їм притаманні специфічні порівняно з іншими почуттями властивості, що розвиваються з основного емоційного ядра.

Моральні звички – це корисні для суспільства, стійкі форми поведінки образ дії, які стають потребою людини і здійснюються в будь-яких ситуаціях і умовах.

Моральна спрямованість – це стійка суспільна позиція особистості, що складається в результаті світоглядно основи, домінуючих мотивів поведінки і проявляється як властивість особистості в різних умовах і обставинах [17, с. 65].

Моральна вихованість – система стійких морально-ціннісних мотивів, що виявляються у стосунках дитини з однолітками й дорослими, її поведінці в цілому, заснованій на моральних еталонах і нормах.

Психолог К. Платонов виділяє такі рівні моральної вихованості особистості:

- внутрішня вихованість – наявність моральних звичок і моральних почуттів як потреб виконання моральних норм та протидія їх порушенню – закріплення наявних моральних норм;
- зовнішня вихованість – наявність автоматизованих моральних навичок, застосування добре засвоєних моральних знань, що характеризується мимовільними діями, які відповідають моральним нормам, – виховання моральних звичок;
- ситуаційна вихованість – добре знання моральних норм, але дотримування їх лише в ситуаціях, що загрожують неприємностями (довільне виконання дій); можливе порушення виконання моральних норм – вправляння моральних навичок;
- погана вихованість – знання моральних норм, але відсутність навичок їх виконання; прояви невихованості та аморальних дій – навчання моральних навичок;
- невихованість – непевне уявлення про моральні норми й навички; часті прояви невихованості та дій, що суперечать моральним нормам, – навчання знанням моральних норм [42, с. 136–137].

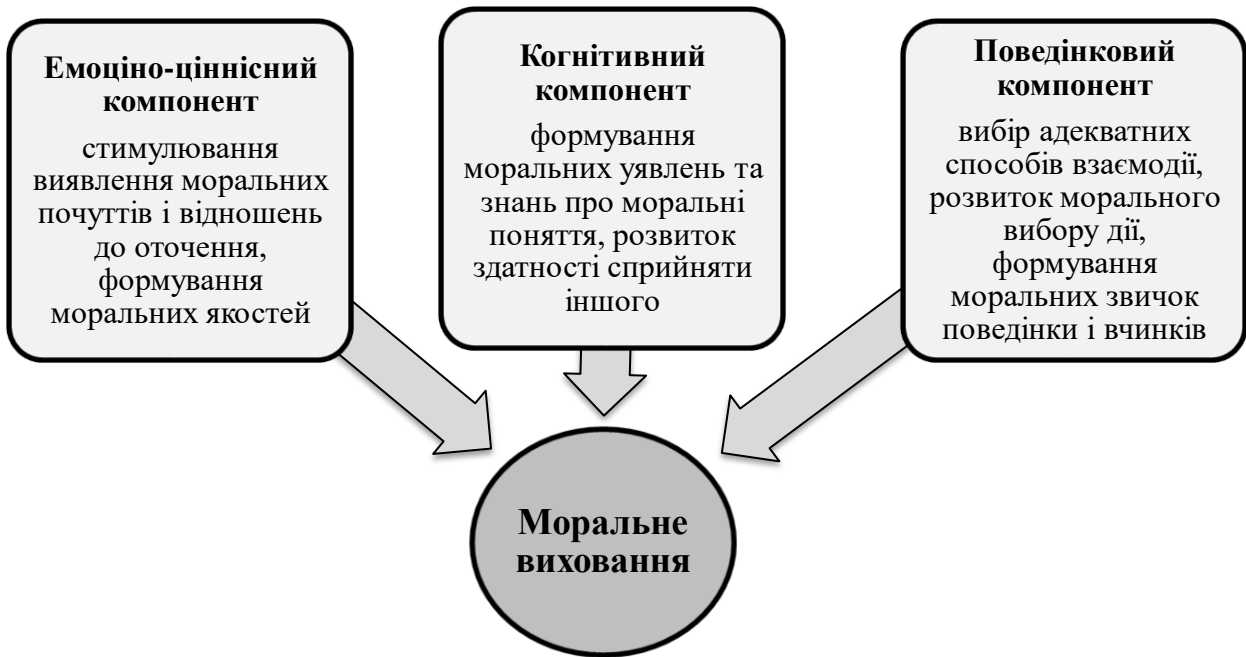
У структурі моральної вихованості можна виокремити когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий складники (див. табл. 1.2.).

Складники та характеристика моральної вихованості дошкільників

Складники	Характеристика
Когнітивний (обізнаність з моральними нормами)	Дошкільник знає і глибоко усвідомлює норми і правила моралі; вміє формулювати переконливі моральні судження, виявляти істотні ознаки моральних понять; здатний адекватно оцінювати ситуацію морального змісту; вміє застосовувати основні моральні категорії у мовленні.
Емоційно-ціннісний (ставлення дитини та її почуття)	Дошкільник має поважне і доброзичливе ставлення до інших людей; визначає об'єктивні моральні цінності; здатний до емоційного реагування і прояву моральних почуттів, що виражається у моральному переживанні та керуванні своїм емоційним станом;
Поведінковий (мотивація і воляова регуляція поведінки)	Дошкільник здатний до мотивування власної поведінки, відповідно до моральних намірів, переборення спокуси порушити моральну норму; вміє здійснювати моральний вибір, контролювати та корегувати власну поведінку відповідно до моральних цінностей; прагне до моральних учинків; самостійний у прийнятті рішень щодо поведінки

Психолог І. Д. Бех вважав, що результатом морального виховання має стати формування моральної компетентності особистості, структурними складниками якої є розвиток моральних почуттів, моральних суджень і моральної поведінки. При цьому становлення моральної самосвідомості особистості є головним детермінантом її морального виховання. Тому моральне виховання за його структурою слід розглядати як трикомпонентне психологічне утворення, що охоплює: когнітивний, емоційний і поведінковий складники. [6, с. 15].

Зазначений матеріал наочно поданий у вигляді схеми на рис. 1.1. (див. Рис. 1.1.)

Рис. 1.1. Компоненти морального виховання

Нові концепції дошкільного виховання звертають увагу педагогів на необхідність перебудови виховного процесу на основі особистісно-орієнтованого підходу. Процес морального виховання має двосторонній творчий характер.

В організації процесу морального виховання необхідно враховувати характерні для віку дітей потреби та інтереси. Схильність дошкільників до засвоєння моральних норм може лишитись нереалізованою, якщо дорослий не допоможе проникнути в зміст моральних вимог і не вкаже на конкретні способи їх виконання. При цьому не слід наголошувати на імперативності тих чи інших вимог.

Важливим є виховання в дошкільника впевненості у правильній моральній поведінці. Адже поважати інших може лише людина з розвинутим почуттям власної гідності, а не принижена, підлегла. Виховання гідності людини не лише завдання, а й неодмінна умова морального виховання [24, с. 19–20].

Моральна поведінка – це моральні дії, які мають моральне значення і виконуються впродовж відносно тривалого часу в постійних чи змінних умовах. Поведінка – це система дій і вчинків людини, у яких проявляються відносини з навколишнім середовищем. Звички – частина поведінки, вони перетворюються в потреби й не вимагають від людини свідомих зусиль. Виникають вони завдяки багатократному повторенню певних дій [77, с. 10].

Можемо сказати, що моральне виховання дітей дошкільного віку – це процес цілеспрямованого формування особистості дитини. Знання основних особливостей морального розвитку дітей допомагає правильно організувати процес морального виховання, спрямувати його на досягнення цієї мети [2, с. 37–38].

Традиційно зміст морального виховання визначають 3 групи завдань:

- формування в єдності моральної свідомості (уявлень, понять про добро і зло),
- поведінки (навичок культури поведінки, поваги до навколишніх, правдивості, чесності, працелюбства тощо),
- почуттів (турботливості, совісті, гуманності, любові до Батьківщини) [2, с. 39–40].

Основні шляхи вирішення завдань морального виховання вбачають у: шанобливому ставленні педагога до кожної дитини; емоційно-позитивному спілкуванні дошкільників одне з одним; організації повсякденної спільної діяльності дітей і дорослих.

Реалізація завдань можлива на основі врахування таких принципів морального виховання:

- наочність;
- свідомість і активність;
- доступність і дотримання міри;
- систематичність і послідовність;
- інтегрованість;
- варіативність;
- урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей;
- повага до особистості й співпраця;
- зв'язок із практичною діяльністю і життєвим досвідом;
- відхід від моралізування [14, с. 154].

Спираючись на ці принципи, вихователь формує в дітей моральні соціальнокомунікативні вміння та навички, дружні почуття, товариські взаємини,

створює сприятливі умови для виховання чуйності, співчуття, турботи, доброти [7, с. 42–43].

Моральне виховання, як і будь-який напрям виховної роботи з дітьми дошкільного віку, передбачає використання системи прийомів, способів, операцій, пізнання особливостей їхнього світовідчуття, мислення, поведінки і цілеспрямованого впливу на них [7, с. 42–44].

Методи морального виховання – це способи педагогічної взаємодії, за допомогою яких здійснюється формування особистості відповідно до мети, завдань морального виховання і вікових особливостей дітей.

Методи і прийоми реалізації завдань морального виховання:

- наочні: спостереження; розглядання тематичних ілюстрацій; перегляд репродукцій картин (дидактичних і живописних), слайд-фільмів, мультиплікаційних фільмів з подальшим обговоренням їх змісту; демонстрування позитивних взірців поведінки; театралізації;
- словесні: етичні бесіди, розповіді, моральні діалоги, читання творів дитячої художньої літератури дорослими, розучування віршів; обговорення життєвих моральних ситуацій; ознайомлення з народними моральними звичаями і традиціями; прослуховування аудіозаписів; відгадування загадок; складання дітьми оповідань моральної тематики за схемами, ілюстраціями; переконання у формі роз'яснення; навіювання; заохочення; покарання;
- практично-ігрові: дидактичні ігри морального спрямування; сюжетно-рольові та режисерські ігри; ігри-змагання; моделювання казок; постановка п'єс на моральні теми, розв'язування моральних задач, програвання ситуацій морального змісту; вправління [2, с. 25–26].

Моральне виховання, як і будь-який напрям виховної роботи з дітьми дошкільного віку, передбачає використання системи прийомів, способів, операцій пізнання особливостей їхнього світовідчуття, мислення, поведінки і цілеспрямованого впливу на них [8, с. 42].

Кожна конкретна педагогічна ситуація передбачає відповідний вибір методів впливу на моральну свідомість і моральну практику дитини, ефективність яких

залежить від комплексного їх використання. За будь-якої форми взаємодії педагог повинен виявляти повагу до особистості дитини, впевненість у перспективах її розвитку, стимулювати процес самовиховання [8, с. 47].

Отже, моральне виховання дітей дошкільного віку тісно пов'язане з моральним розвитком, оскільки взаємодія між педагогічними впливами і розвитком особистості відбувається через сприймання, усвідомлення, оцінку й перевірку досвідом моральних вимог. Відповідно це окреслює необхідність здійснення морального виховання як цілісного процесу, що базується на психологічних детермінантах, які обумовлюють його протікання.

1.2. Погляди В. О. Сухомлинського на моральне виховання дошкільників

У досвіді педагога-новатора гармонійно поєднані промовисте слово, читання художніх творів для дітей, витлумачення суті норм загальнолюдської моралі, етичні бесіди, моральні ситуації.

Ідеї В. О. Сухомлинського протегували усвідомленню ролі морального виховання як самобутньої засади всього наступного навчання і виховання людини.

Твори Сухомлинського сповнені гуманізму й життєвої мудрості, вони допомагають відкривати дітям світ, формувати в них позитивне сприйняття довкілля і власного «Я», моральні риси, розуміння понять, як душа, совість, добро, щастя. Спонукає дітей пізнавати світ і серцем, і розумом, жити за законами добра і любові, поважати все, що нас оточує, – головні постулати морального виховання, до яких закликав Василь Сухомлинський. [61, с. 14].

Сучасна актуалізація спадщини Василя Сухомлинського пояснюється об'єктивним зростанням інтересу суспільства до етичних проблем і необхідністю нового обґрунтування моральних цінностей та ідеалів людини третього тисячоліття.

У своїх працях Василь Олександрович обґрунтував необхідність формування моральної культури особистості, починаючи з дошкільного дитинства. Головною метою моральної культури дошкільнят він вважав опанування ними елементарної морально-етичної грамотності.

Організація виховання моральної культури, має спрямовуватися на розвиток суб'єктивного світу дитини на присвоєння соціальних цінностей і одночасно розвивати творчу самостійність у ситуаціях морального вибору. Таке виховання буде ефективніше, якщо його опирати на народну мораль, традиції, звичаї які містять у собі високі моральні цінності, погляди, ідеї, переконання тощо [13, с. 34].

Для виховання моральної культури дошкільників необхідно використовувати національні надбання, адже «мудрість українського народу веде початок від діда-прадіда, батька й матері, рідної мови та батьківської хати, а також від землі, що нас годує, сонця на небі та всієї природи». Василь Олександрович вважав, що осередком моральності українців є: добросердечність, щирість, душевність, чесність, людяність, сердечність, любов до дітей та України [70, с. 89].

Професор О. С. Зубра розглядає формування моральної культури дошкільників як духовне надбання особистості, сформоване на основі засвоєння нею суспільно-прийнятих моральних норм, принципів, моральних ідеалів, звичних форм особистої поведінки. Важливо розглядати виховання моральної культури як педагогічну, психологічну та соціальну проблему, від успішного розв'язання якої залежить розвиток у підростаючого покоління, високих моральних якостей, глибокої інтелігентності й справжнього духовного багатства [30, с. 27].

Основні норми моральної вихованості, які були розроблені педагогом, базуються на творчому застосовуванні багатого потенціалу вселюдських моральних цінностей і є складовою його цілісної педагогічної системи [61, с. 56].

Працюючи з духовним світом дітей, кожен педагог повинен постійно поліпшувати власний душевний потенціал, щоб завжди у всьому бути «ідеалом людяності» для своїх вихованців, вміти пробуджувати духовний світ кожного з них, утворюючи основи головних цінностей життя. Тому, що спрацьовує «закон бумеранга»: що ми вкладаємо у душі своїх нащадків, те обов'язково повертається нам сторицею.

Дослідники засвідчують, що саме морально-етичні настанови, отримані у ранньому віці, залишаються у людини на все життя. Це значить, що іноді людина

може не розуміти, чому вона вчинила так, а не інакше, чому не може через щось переступати.

Удосконалюючи духовну культуру дитини, перед усім варто розвивати емоційну чутливість, закладати основи моральності, допомагати відчутти єдність всього живого на землі.

Саме у розв'язанні цих завдань допомагає спадщина В. О. Сухомлинського – невичерпне джерело літературного матеріалу з морально–етичної тематики.

Педагог В. О. Сухомлинський зазначав, що справжнє моральне виховання неможливе без виховання емоційного. Емоційна сприйнятливість до моральних ідей та принципів стає реальністю тоді, коли дитина, пізнаючи світ, входить до нього активно, дієво. Пізнавати навколишній світ розумом і серцем – це означає усвідомлювати моральні істини, ідеї і принципи в їх реальному точному вираженні. [63, с. 167].

У педагогічній спадщині Сухомлинського ми знайомимося з оригінальною методикою виховання культури почуттів, з його відомими методичними прийомами створення емоційних ситуацій, як опори у вихованні та подорожі у світ краси і добра, розвитку художньо–естетичної творчості.

Моральні почуття мають дієвий характер, оскільки вони проявляються не тільки в переживаннях, а й у діях та вчинках. Почуття довіри, дружби, любові, прихильності, вдячності тощо спонукають дошкільника здійснювати позитивні моральні вчинки стосовно до інших дітей.

У почуттях обов'язку, відповідальності, честі, совісті, сорому, жалю проявляється переживання ставлення до власних вчинків. Вони змушують дитину виправити допущені помилки у своїй поведінці, попросити пробачення за скоєне й надалі не допускати подібного повторення.

Від ступеня розвитку моральних почуттів залежить поведінка дитини в різних ситуаціях. За своєю природою моральні почуття мають яскраво виявлений соціальний характер. Виникають вони лише в умовах спілкування і є продуктом стосунків людей. Їм притаманні специфічні порівняно з іншими почуттями властивості, що розвиваються з основного емоційного ядра.

В. О. Сухомлинський писав, що вчити відчувати це головне, що є у вихованні. Він визначив напрями роботи педагога у вихованні емоційної культури дітей.

У формуванні емоційно–почуттєвої сфери дитини вагоме місце посідає стиль взаємин педагога і вихованців. Кожна дитина – яскрава індивідуальна особистість, і кожен педагог, має прагнути формувати універсальні вселюдські цінності, бо це є запорукою вільного і демократичного життя.

Творчість В. О. Сухомлинського пронизана головними ідеями, які взаємопов'язані та взаємозалежні між собою:

- перша – оспівування краси рідної природи у різні пори року, виховання любові до кожної травинки, кожної грудочки рідної землі;
- друга – оспівування краси людських стосунків, любові до Батьківщини, до батьків, повага до старших, дружби, взаємодопомоги.

Складні філософські поняття стають загальнодоступними дітям завдяки тому, що вони ознайомлюються з належними творами, намагаються розглядати вчинки героя, переносять почуте на власний досвід та вчать робити висновки.

Твори Сухомлинського наповнені глибиною та змістом, автор розумів дитину, дитячі переживання, знав думки дітей, їх мрії, як тактовно, ненав'язливо вчив дітей робити правильний вибір, правильні висновки.

Філософські твори великого педагога підштовхують і вихователів і дітей до роздумувань, до розбору вчинків героїв, до належних висновків, викликають бажання наслідувати їх або навпаки чинити по іншому. Темі філософії життя, присвячено багато творів: «Зелене та рум'яне яблучко», «Колючка не може бути доброю», «Камінь і струмок», «Лебедина пір'їнка» та багато інших. [68].

Василь Сухомлинський підкреслював: «Ввести дитину у складний світ людських стосунків – одно з найважливіших завдань виховання». Любов педагога до своїх вихованців, його доброзичливість, чуйність мають величезну силу позитивного впливу. Діти чутливі до любові, вбирають до себе її промені, а це позначається на їхньому розвитку, особливо на духовному, моральному [62, с. 167].

Якщо викладач прагне продуктивно співпрацювати з учнями, він повинен чути їх слова, признавати цінність їх занять та цінність їх часу тощо. Гуманістичне

навчання та виховання неможливе без активного використання форм співробітництва в процесі навчання. Конфлікти між дітьми – це переважно результат не сформованості навичок колективної роботи, низької культури спілкування.

Для Сухомлинського шлях до багатства духовного життя є дуже складним: від індивідуального «внеску» кожного вихованця – до загального «багатства» колективу, від нього – до впливу на індивідуальне духовне багатство – і знову до збільшення приватного «внеску» у загальний фонд. Таким чином, характерною рисою проблемного навчання є те, що він методи являється системотворчим, обов'язковим компонентом навчального пізнання.

Основне призначення його – породження продуктивних творчих процесів дитини, стимулювання її інтелектуального й особистісного розвитку. Адже аналогічно тому, як дошкільник не може творчо оволодіти знаннями поза активною розумовою працею, так і не може бути повноцінного розвиваючого функціонування проблемної ситуації поза пошуково-евристичною діяльністю дитини.

У зв'язку з цим особливої ваги набувають такі слова В. О. Сухомлинського: «Одним із небезпечних джерел морального інфантилізму є те, що знання беруться в готовому вигляді, а основна розумова діяльність при цьому – заучування. Запобігання цій небезпеці – в набуванні знань. Навчання стає працею за тієї умови, коли учень самостійно добуває знання» [65, с. 89].

Василь Олександрович стверджує, що «сила виховничого колективу починається з того, що є в кожній окремій людині, які духовні багатства має кожна людина, що вона привносить у колектив, що дає іншим, що від нього беруть люди» [65, с. 42].

Сухомлинський, виділивши й обґрунтувавши найважливіші частини навчально-виховного процесу, не відводить їм раз і назавжди встановленого місця: вихователь – керівник, колектив – засіб, вихованець – об'єкт. Логіка взаємодії цих трьох компонентів динамічна, по-справжньому діалектична.

Ефективність виховання і важлива життєва школа – це вся наша дійсність. В. О. Сухомлинський був прихильником ранньої соціалізації дитини, його раннього прилучення до моральних і духовних цінностей суспільства:

«Пізнання дитиною навколишнього світу і самого себе не повинно бути однобічним. Пізнаючи світ і самих себе, діти зобов'язані по крупинці пізнавати свою відповідальність за матеріальні і духовні цінності, створені старшими поколіннями», – писав педагог [67, с. 14–15].

На думку Сухомлинського, умови виховання: пізнання, емоційне сприйняття, спілкування і діяльність – у їх діалектичному взаємозв'язку. Самим продуктивним шляхом пізнання Василь Олександрович вважав курс від конкретного до абстрактного: «У дошкільному віці вихователь для дитини – відкривач світу речей і явищ, а в отроцтві – відкривач світу ідей» [63, с. 342].

Сухомлинський досліджував механізми пізнання – мотиви, емоції, стимули – уключив їх у систему активної педагогічної дії. Особливе значення у вихованні Василь Олександрович надавав моральним емоціям.

Моральні емоції – психічне відображенням життєвого смислу явищ і ситуацій. Вони проявляються у формі безпосереднього, пристрасного переживання, зумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб індивіда, і належать до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Емоції спонукають і спрямовують діяльність задля їх задоволення [25, с. 223].

Педагог вважав, що «емоційна насиченість процесу навчання, особливо сприйняття навколишнього світу, – це вимога, висунута законами розвитку дитячого мислення» [63, с. 39].

Василь Олександрович прагнув тонко і продумано організувати виховний вплив, розбудити у вихованця інтерес до предмета чи явища через почуття подиву і здивування. Більшим чином це стосується процесів формування духовного світу особистості: «Емоційно-естетична оцінка ідей, принципів як найважливіший елемент ідейного виховання залежить від того, як глибоко здатна людина переживати в зв'язку з пізнанням навколишнього світу такі почуття, як радість,

замилування, подив, сум, тривогу, сором, гнів, збурювання, зниковілість, совісті й ін.» [63, с. 420].

Для успішної реалізації всіх умов виховання – активного пізнання, емоційного переживання, спілкування і діяльності – В. О. Сухомлинський спеціально організовував так називані «емоційні ситуації». У своїх роботах він обґрунтовує це поняття і показує його практичне застосування [61, с. 67].

В дошкільному віці, вважав Василь Олександрович, закладаються основи моральних якостей особистості. У вихованні дошкільника емоційна ситуація зберігає своє значення і здобуває риси самостійної дитячої творчості з яскраво вираженим емоційним фарбуванням.

«Для емоційної ситуації, – відзначає педагог, – характерна діяльність, що виражається в щиросердечних поривах, – діяльність немов би стихійна, ніяким задумом не спонукувана: моральні цінності, придбані раніш, вступають у дію. Діяльність, що не передбачається заздалегідь і не підготовляється, а виникає під впливом обставин, є одночасно і проявом визначеної емоційно-моральної культури – засобом подальшого розвитку, поглиблення шляхетних людських пристрастей» [63, с. 436].

Виховання емоцій – серйозна, клопітка, делікатна справа. Вона вимагає від педагога тактовності, коректного індивідуального підходу до кожної дитини, знання та розуміння особливостей розвитку в різні вікові періоди.

Вік немовляти: перший рік життя дитини – перша стадія її психологічного розвитку. Основне завдання в цей період – формування в немовляти базової довіри до світу. Дитина, в якій повною мірою розвивається відчуття базової довіри, сприймає соціальне середовище як безпечне і стабільне місце, а людей – як турботливих, уважних і надійних. Розвиток базової довіри залежить від найближчих рідних, їхньої любові, турботи, уваги, якими вони оточують немовля і закладають в нього основи емоційного інтелекту. Якщо ж мати недостатньо задовольняє потребу дитини в любові та безпеці, якщо маля відчуває відторгнення, байдуже ставлення, то

в його психіці закріплюється тривога, побоювання, підозрілість та недовіра [12, с. 256].

Ранній вік: з 1 до 3 років дитина вчиться справлятися зі своїми емоціями – це міцна основа розвитку емоційного інтелекту. Дитина прагне відчувати свою силу – те, що вона здатна впливати на цей світ, проявляти свої емоції. Дитина учить називати словами почуття, свої та інших людей, поступово починає розуміти, що в кожній людині є внутрішні межі, які необхідно поважати і не можна порушувати. У малюка розвиваються емпатійні здібності, здатність адекватно реагувати на емоції інших людей [12, с. 260].

Дошкільний вік: вік від 3 до 6 (7) років – період розвитку емпатії. Про значення емпатії в людських стосунках писав російський культуролог та педагог В. В. Зеньковський: «Головний принцип виховання: людина не байдужа. Ця елементарна соціальна чуйність...відкриває «двері і вікна» для проникнення в чужий внутрішній світ для розкриття свого» [29].

Дитина в цьому віці може називати почуття, впоратися зі своїми емоціями, виразити їх за допомогою слів, а не істерики, гніву, плачу. Усвідомлення своїх переживань, емоцій – одна з важливих ліній розвитку самосвідомості – центрального новоутворення дошкільного дитинства, що формується завдяки інтенсивному інтелектуальному, особистісному розвитку. Самосвідомість проявляється в самооцінці – в тому, як дитина оцінює свої емоції, риси, можливості, вчинки.

У «Народженні громадянина» Василь Олександрович дає загальну характеристику емоційних ситуацій і розкриває методика виховної роботи в чотирьох із запропонованих їм типів педагогічних ситуацій.

У роботах «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина» і «Лист до сина» В. О. Сухомлинський проаналізував усі типи педагогічно спілкування, доторкнувся до всіх площин процесу спілкування дитини з природою, з навколишнім світом, із творами мистецтва, охарактеризував принципи спілкування дітей з педагогом, у колективі й один з одним, із представниками старшого покоління [65, с. 67].

«Тонкість почуттів, – писав Василь Олександрович, – виховується тільки в колективі, тільки завдяки постійному духовному спілкуванню з людьми...». При цьому ідею педагогічного спілкування він розглядав у єдності з діяльністю, із практикою. У трилогії розглянуті найрізноманітніші види педагогічно значимої діяльності: пізнавальна, навчальна, трудова, творча, моральна, емоційна; показане їх значення для формування колективу й особистості. [66, с. 512].

Сухомлинський характеризує діяльність вихователя як педагогічно організований процес, спрямований на формування в дитини системи відносин до світу, до суспільства і до себе.

Василь Олександрович Сухомлинський – послідовник Макаренка у точному сенсі слова, він виховувався й формувався як педагог під найсильнішим впливом ідей Макаренка.

Він писав не раз про те, як любить Макаренка, але якби й не писав цього, то ми б відчували любов до свого вчителя у кожному його рядку. Усе співпадає у цих двох педагогів: їх любов до дітей та їх суворість; їх любов до літератури; пристрасть до педагогіки; їх непохитність у всьому, що стосується дітей, нездатність піддаватися модним, але тимчасовим педагогічним захопленням; їх стійкість у відстоюванні своїх поглядів; їх глибока довіра до власного досвіду; їх, багатолітня відданість школі; їх прагнення до теоретичного осмислення досвіду [66, с. 167].

Сухомлинський писав: «У виховній роботі було багато спеціально створених, передбачених, «побудованих» людських відносин, що мали своєю метою затвердити в душах вихованців повагу до людини як до вищої цінності, щоб з дитинства людина була другом, товаришем, братом для іншої людини» [63, с. 245].

Метою усієї педагогічної діяльності Сухомлинського є виховання всебічно розвиненої гармонійної особистості, у розквіті всіх її сторін, розвитку продуктивних сил, суспільних відносин і виховання робить це можливим. [63, с. 167].

Ціль закладу дошкільної освіти – «навчити дітей учитися», сформувати почуття любові до Батьківщини, свого народу, ненависті до її ворогів, допомогти дітям усвідомити свої творчі сили і здібності, тому що «у цьому усвідомленні – сама сутність формування особистості» [64, с. 426].

Василь Олександрович вважав важливим якомога раніше ознайомити дітей з моральними основами нашого суспільства, організувати виховання так, щоб щирість, співпереживання, співчуття, людяність виявлялися в діяльності. сформувати позитивне до них відношення.

Дитячий садочок, вихователі, суспільство формують громадянина, для якого «моральні, політичні ідеї перетворюються в норми і правила поведінки. Цей процес можливий тільки при багатогранній духовній зрілості і, без якої немає устремління до ідеалу, немає живої людської особистості» [64, с. 428].

Тепер у центрі уваги педагога – питання формування ідейності, громадянства, світогляду, почуття громадського обов'язку, виховання культури почуттів, працьовитості, відповідальності перед колективом і своєю совістю, розвитку здатності до самооцінки, самовихованню, поваги до людської особистості, збереження багатства кожної індивідуальності.

Вступивши в життя, кожна людина на ділі повина застосовувати отримані знання, зайняти активну життєву позицію, боротися зі злом, неправдою, зрадництвом. «Ідейність без людської пристрасті, – пише Василь Олександрович, – перетворюється у святенництво [66, с. 128].

Є в нашому суспільстві багато «борців за правду», «шукачів істини», яки не проти «викрити» зло, а бореться з ними нехай міліція. Ці демагоги, пустодзвони приносять багато шкоди. Задача полягає не в тому, щоб побачити зло і привселюдно сказати про нього, а в тому, щоб перебороти зло. Іноді треба не говорити, а діяти без розмов» [63, с. 495].

Усі ці гуманістичні положення, які розглядалися Сухомлинським, сьогодні постають перед педагогічною наукою як новий крок у рішенні актуальних проблем виховання.

Василь Олександрович створював свої здобутки в жанрі педагогічної публіцистики, вносячи в роботи багатий педагогічний досвід свій і своїх колег, правдиві життєві ситуації, індивідуалізовані образи, елементи фольклору.

Показова в цьому відношенні книга «Серце віддаю дітям». Уперше вийшла в 1969 р., вона відразу придбала широку популярність, витримала 46 видань на 23

мовах світу, у тому числі на англійському, французькому, німецькому, японському, китайському. Своєю популярністю вона зобов'язана і манері викладу, і піднятій проблематиці.

«Школа під блакитним небом», описана в книзі, – це своєрідна творча лабораторія, у якій йде складний процес фізичного загартування, розумового розвитку, духовного становлення, емоційно-естетичного росту, трудового прилучення, ідейного пробудження дітей [65, с. 28].

Головними засобами педагогічного впливу тут виступає природа, мова, творчість, праця, адже дитина по своїй природі – допитливий дослідник, відкривач світу. Важливо, щоб перед нею відкривався «чудесний світ у живих фарбах, яскравих і трепетних звуках, у казці і грі, у власній творчості, у красі, що надихає його серце, у прагненні робити добро людям» [65, с. 35–36].

Мові та слову Василь Олександрович приділяв дуже велике значення. Слова покликані розбудити допитливу думку дитини, сприяти виявленню його творчої індивідуальності; діти повинні зрозуміти нерозривний зв'язок мови з Батьківщиною, традиціями народу.

Для дітей дошкільного віку казка, вигадка, гра є невідемними частинами духовного світу. «Казка, – підкреслював педагог, – це, образно говорячи, свіжий вітер, що роздуває вогник дитячої думки і мови» [63, с. 36].

У книзі «Серце віддаю дітям» широко представлена дитяча творчість як засіб і результат виховання. Створення казок, тонкі спостереження над природою, уміння передати відчуття свого нерозривного зв'язку з навколишнім світом – у цьому

Василь Олександрович бачив злиття творчого сприйняття з аналізом, з міркуванням, з моральним, цивільним змістом. «Треба піти з дітьми до живого джерела думки і слова, домогтися того, щоб представлення про предмет, явище навколишнього світу ввійшло через слово не тільки в їх свідомість, але й у душу і серце. Емоційно-естетичне фарбування слова, його найтонші відтінки – от у чому життєдайне джерело дитячої творчості» [65, с. 77].

Велике місце в книзі «Серце віддаю дітям», як і у всіх роботах В. О. Сухомлинського, займають ідеї трудового виховання як найважливішого

фактора розвитку особистості. Він розглядав працю як головний зміст і сенс життя, вважав виховання потреби трудитися основною задачею всієї системи виховання, оцінював працю як результат складних і нелегких розумових і фізичних операцій.

«Праця стає великим вихователем, коли він входить у духовне життя наших вихованців, – стверджував він, – дає радість дружби і товариства, розвиває допитливість і допитливість, народжує велику радість подолання труднощів, відкриває все нову і нову красу в навколишньому світі, будить перше цивільне почуття – почуття творця матеріальних благ, без яких неможливе життя людини» [65, с. 20].

Отже, діалектичний підхід до процесу виховання дозволив Сухомлинському обґрунтувати ідею про необхідність сполучення різних засобів і методів впливу на вихованців. Педагогічний ефект кожного засобу впливу на особистість залежить від того, наскільки продумані, цілеспрямовані, ефективні інші засоби впливу. Ціль морального виховання Сухомлинський бачить у вихованні всебічно розвитої гармонійної особистості, у розквіті всіх її сторін, розвитку продуктивних сил, суспільних відносин і виховання робить це можливим.

1.3. Ідей гуманізму і оптимізму в педагогічній практиці В. О. Сухомлинського

Гуманістична парадигма виховання і освіти обумовлює новий, особистісно орієнтований підхід до виховання дитини.

Гуманіст В. О. Сухомлинський розв'язував проблеми навчальної роботи садочка. Процес навчання – це, перш за все людські стосунки, тому людяність вихателя – шлях не тільки до серця, а й до розуму дитини.

Переконання В. О. Сухомлинського, щодо гуманізму невід'ємні від його віри в могутню силу виховання. Віра в дитину – вершина педагогічного оптимізму. Праці Василя Олександровича вказують, на те що, що для того, щоб любити та поважати дитину, треба її знати.

Гуманізм – історично змінна система поглядів, котра визначає цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя, розвиток і вияв своїх здібностей, яка

вважає благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності бажаною нормою взаємин між людьми. [2, с. 54–55]

Гуманізм – це, процес формування моралі у людей її духовності. Дуже давно людство вже переконалося, що, крім фізичної сили, людина має ще й духовну. Виховання духовної сили – це і є гуманізм. Гуманна людина – людина з високими моральними цінностями, з душевним добром і серцем, відкритим для інших людей.

Гуманістична концепція В. О. Сухомлинського ґрунтується на положеннях про самоцінність людини, її неповторну індивідуальність, її прав на свободу і гідність. Він висунув і розвинув концепцію відносно-автономії конкретної особистості, її права на вибір на основі своєї совісті.

Варто зазначити, що вже в самій інтерпретації понять, які описують духовний і передусім моральний світ особистості, виразно виявляється сильний заряд психологізму педагогічної системи В. О. Сухомлинського.

Одна з головних гуманістичних ідей, що пронизують педагогічну систему Сухомлинського, полягає у запереченні, неприступності будь-якого насильства над дитиною, необхідне передусім беззастережне визнання педагогом права дитини бути суб'єктом виховного процесу, рівноправним, хоч і різнозобов'язаним учасником, бути суб'єктом власної активності, носієм волі.

Виховання в розумінні В. О. Сухомлинського – це «світ душевних людських доторкань» і «владарювання над дітьми» – найважче випробування для педагога, показник його педагогічної етики та культури. Василь Олександрович вважав, що потрібно ставити до дітей виразні і тверді правила у навчанні і поведінці. Вимоги повинні бути саме чіткими, а не грубими. [4, с. 34–35]

На думку педагога, треба захищати дитину від «необережних», а інколи і «варварських» дорікань. Різкість, грубість, «сильно діючі», «вольові» методи і прийоми (окрик і погроза) огрублюють серце дитини, роблять її байдужою до людей, до навколишнього світу, до самої себе.

«Кожен педагог має бути вимогливим і твердим у своїх вимогах» – так вважав Василь Олександрович Сухомлинський, але це не означає, що до дітей потрібно ставитися грубо. [61, с. 52–65]

Дуже важливим є те, що впливає на почуття вихованців, збудження позитивних, високих емоцій, що допомагає дошкільникам бачити своїх друзів та інших людей кращими, ніж вони є, відповідно потім у дітей виявляється бажання й самим бути тільки хорошими.

В. О. Сухомлинський пише: «...серце стискається від болю, коли я бачу, як кілька дошкільників, не зрозумівши, не відчувши прихованої думки, сміються, їм смішно, що «бабуся грається горіхами, немов камінцями». Цей сміх ховає в собі маленькі корінці зла». [63, с. 8]

А все це тому, що педагоги були з дітьми грубими, вони не виховували в них моральні почуття, у таких дітей відсутня гуманність.

Гуманізм Василя Олександровича особливо яскраво виявився у його ставленні до організації навчання дітей. Розумову працю дітей педагог розглядав як засіб розвитку розумових сил і здібностей, засуджуючи механічне заучування і неусвідомленість знань.

На думку Сухомлинського, розв'язання проблеми міцних осмислених знань можливе за умови напруження власних зусиль, досягнення працею успіху, радості розумової праці – цих трьох сходинок на шляху пізнання.

Втілюючи в життя концепцію формування у дітей ідеї гуманістичної педагогіки Василя Сухомлинського потрібно пам'ятати, що природа є важливим джерелом розвитку мислення дитини. Пізнання природи дитиною допомагає у становленні її розуму, почуттів, знань, поглядів, переконань. Адже людина, крім того, що є продуктом природи, є і суспільною істотою, і сприйняття нею світу речей є осередком суспільних моральних відносин добра, честі, совісті, справедливості, милосердя, гуманізму.

Слід пригадати слова Василя Олександровича: «Грубість, вульгарність, цинізм окремих молодих людей мають своїм корінням невихованість почуттів, байдужість, безсердечність ставлення людини до людини насамперед у сім'ї, потім у школі» [64, с. 430].

Дійсно, діти жваво починали добирати «вдалі слова», які характеризували навколишню дійсність. Таким чином, забезпечувався розумовий розвиток, мислення, збагачувався словниковий запас та розвивалось зв'язне мовлення.

Педагогам, потрібно дбати про те, щоб навчальний процес відгукувався з концепцією гуманізму, піклуватись про те, щоб іще з дитинства дитина навчалась злагоджено співіснувати з природою, суспільством і самою собою.

У своїй роботі з дітьми В. О. Сухомлинський ніколи не заперечував відповіді дитини, навіть неправильні, давав змогу висловитися усім, вступити в дискусію, формувати самостійність міркування, критичність мислення.

Видатний педагог був прихильником гуманної поведінки з дітьми, ставлячи особистість дитини на перше місце, враховуючи її індивідуальні й вікові особливості.

В. О. Сухомлинський добирав різноманітні види діяльності та форми їх проведення, що сприятливо відображалось у навчально-виховному процесі. Вихователь стане тільки тоді справжнім педагогом, коли вмітиме читати в очах дитини голос її душі, – в цьому полягає гуманістична сутність життєвого і науково-практичного кредо В. О. Сухомлинського. [66, с. 9–11]

Аналізуючи теоретичний доробок і практичний досвід В. О. Сухомлинського щодо гуманістичного виховання, вважаємо необхідним сформулювати основні вимоги до вирішення поставленого завдання таким чином:

1. Давати дітям глибокі знання про сутність і значення у вихованні моральності і розвитку людського суспільства спадщини В. О. Сухомлинського;
2. Постійно впроваджувати педагогічні концепції гуманізму видатного педагога;
3. Розвивати інтерес до знань, духовної праці, формувати науковий світогляд, як серцевини самосвідомості людини;
4. Організовувати навчання з максимальним урахуванням індивідуальностей дітей.

Таким чином, використанню педагогіки гуманізму Василя Олександровича Сухомлинського слід приділяти увагу в умовах роботи садочку, сім'ї і протягом всього її життя та продовжувати вивчати педагогічні погляди й переконання педагога–гуманіста.

1.4. Роль етичної бесіди у моральному вихованні дошкільників за творами В. О. Сухомлинського

Моральне виховання є провідним чинником усебічного гармонійного розвитку особистості. Щоб роз'яснити дошкільнятам значення моральних норм і правил, проаналізувати вчинки дітей і дорослих, обговорити життєві історії та зробити з них висновки, варто використовувати морально-етичні бесіди.

Бесіда – метод, за допомогою якого здійснюється процес спілкування між об'єктом і суб'єктом виховання під час колективної діяльності чи індивідуального впливу [14, с. 120].

Вихователь, Лохвицька Л. В. вважає, що морально-етична бесіда – це метод систематичного й послідовного обговорення знань, що передбачає участь обох сторін вихователя та вихованця. Етична бесіда називається тому, що її предметом найчастіше стають моральні, етичні проблеми [51, с. 127].

Етична бесіда – це розмова вихователя з дітьми на моральну тему, яка проводиться як у формі занять, так і в повсякденному житті. Зміст етичних бесід – роз'яснення значення моральних норм і правил поведінки, аналіз вчинків дітей і дорослих, колективне обговорення етичних питань. Негативні прояви поведінки також можуть стати приводом для розмови, мета якої – викликати в дітей осуд і прагнення не повторювати поганих вчинків [14, с. 128].

Мета етичної бесіди – систематичне роз'яснення дітям норм і правил моралі, допомога в усвідомленні ними морального досвіду, формування громадської думки, розвиток критики і самокритики в дитячому колективі.

У процесі етичних бесід розв'язується ціла низка завдань морально-етичного виховання дітей. Серед них:

- формування узагальнених моральних уявлень про чесність, правдивість, скромність, дисциплінованість, колективізм та інші моральні категорії;
- виховання адекватної взаємооцінки та самооцінки відповідно до загальних норм і правил поведінки;
- формування свідомого ставлення дітей до виконання правил поведінки;
- спонукання дітей до позитивних моральних вчинків.

Головне завдання етичних бесід полягає в роз'ясненні значення моральних норм і правил поведінки, аналізі вчинків дітей і дорослих, колективному обговоренні етичних проблем. Негативні прояви поведінки також можуть стати приводом для розмови, яка має на меті вироблення в дітей відповідної оцінки негативного вчинку і прагнення уникати його [14, с. 130–132].

Зміст, побудова, тривалість і методика проведення бесіди визначається насамперед віком дітей. Бесіди можуть бути колективними, груповими та індивідуальними.

Найпоширеніші етичні бесіди – комбіновані, в них поєднується обговорення літературних творів з аналізом вчинків дітей. Мета таких бесід – роз'яснення суті моральних вчинків, формування вмінь адекватно оцінювати вчинки, зіставляти дії літературних героїв з поведінкою своєю і товаришів, активізація моральних почуттів, допомога дитині усвідомити свою поведінку, інтерес до моральних цінностей – поглиблюється за умови поєднання нових вражень із уже сформованими моральними уявленнями [14, с. 137].

Готуючись, до морально-етичної бесіди, вихователь має враховувати, що досвід дошкільника складається з окремих вражень, результатів спостережень, ставлень до вчинків літературних персонажів, однолітків та інших людей. Важливо активізувати цей досвід для дитини, він їй допоможе зрозуміти, що її дії стосовно іншої людини не байдужі дорослим та одноліткам, що вчинки людей у колективі, сім'ї суспільстві мають моральний зміст [33, с. 28].

Для морально-етичних бесід із старшими дошкільниками доречно відвести конкретний час, заздалегідь даючи вихованцям завдання простежити за певним явищем, подією або поміркувати над заданою проблемою.

Умови ефективності морально-етичної бесіди:

- Розмова повинна мати проблемний характер, передбачити боротьбу поглядів, ідей, думок. Вихователь має стимулювати нестандартні запитання. Допомогати дітям самим знаходити на них відповіді.
- Не можна допускати, щоб під час етичної бесіди діти висловлювали заучені готові або підказані дорослими відповіді. Потрібно надавати дітям можливість говорити те, що вони думають, вчини їх з повагою ставитися до думок інших. Терпляче й аргументовано виробляти спільну позицію, що не йде в розріз із загальноприйнятим моральним правилом.
- Бесіда не має перетворюватися на лекцію. Лише щиро висловлені думки і сумніви дають змогу педагогу спрямовувати розмову так, щоб діти самі дійшли до правильного розуміння суті обговореного питання.
- Етичні бесіди не повинні мати характеру настанов, вказівок, докорів. У невимушеній формі діти пригадують події, які переживали самі або про які дізналися з книг.
- До бесід треба залучати всіх дітей, щоб вони порівнювали, зіставляли дії літературних персонажів зі своїми власними, виокремлювали з життєвих ситуацій зразки поведінки, яку можна наслідувати, робили узагальнення, висновки.
- Послідовність запитань у бесіді має підвести дітей до виведення морального правила, якого необхідно дотримуватися у повсякденному житті. Ефективне керівництво етичною бесідою полягає в тому, щоб допомогти вихованцям самостійно дійти морального висновку.
- Теми бесід мають бути актуальними для дітей. Визначити їх допомагає аналіз стосунків вихованців, типових порушень моральних правил [32, с. 30–31].

Етична бесіда складається з трьох частин:

1. початок бесіди;
2. основна частина;
3. прикінцева частина.

Початок бесіди має на меті викликати в дітей інтерес до певної морально-етичної категорії, зацікавити їх певним моральним фактом та зосередити на цьому увагу. На початку бесіди використовуються різноманітні прийоми. Ураховуючи образність дитячого мислення, етичну бесіду можна розпочати з опису конкретного факту чи події, розповіді вихователя [51, с. 168–170].

Мета основної частини бесіди – роз'яснити дітям конкретний зміст певної моральної категорії, норми чи правила поведінки; викликати в них емоційні переживання та відповідне ставлення до фактів, явищ, що обговорюються [51, с. 171].

Основна частина бесіди має також будуватися творчо: тут можна проаналізувати вчинки героїв одного або кількох літературних творів, наприклад казка Василя Сухомлинського «Бджола та Гарбузова Квітка», обговорити конкретні приклади з життя дітей, розповісти про моральні вчинки знайомих дітям людей: батьків, вихователів, інших працівників дитячого садка. Поєднувати матеріал можна по-різному, проте мета цієї частини одна: у доступній формі роз'яснити дітям сутність загальнолюдських моральних норм [14, с. 138].

У процесі бесіди використовують розповіді-загадки, складені педагогом і самими дітьми. Аналогічно використовуються й моральні задачі, які пропонуються дітям розв'язати впродовж бесіди [51 с. 172].

Наприкінці бесіди дітей підводять до узагальнення морального поняття і повторюють правила поведінки, вироблені в основній частині [14, с. 140].

Для бесід доцільно підібрати чи скласти розповіді з прикладами позитивної і негативної поведінки, моральні задачі, загадки, прислів'я, вірші. Слід продумати, як використовувати художні картини, ілюстрації, діафільми. Напередодні бесіди (за 3–4 дні) доцільно переглянути кінофільми та діафільми на обрану тему, обговорити їх за заздалегідь накресленим планом [51, с. 173].

Використання бесід як методу морального виховання дошкільників потребує вдосконалення. Поширена думка про етичну бесіду як типово шкільний метод підтверджується тим, що вихователі розглядають її як один з видів занять із старшими дошкільниками. Проте саме в роботі з дітьми дошкільного віку етичні бесіди мають особливе значення, оскільки закладають основи моральної свідомості, допомагають дітям усвідомити моральний досвід, який у них формується.

Отже, бесіди на моральні теми з використанням таких творів В. О. Сухомлинського, як «Як Сергійко навчився жаліти», «Сьома дочка», «Добре слово» та ін.– один із засобів прилучення дитини до пізнання моральних цінностей, їх переживання й активного утвердження у власній поведінці. Систематичне проведення різноманітних бесід за творами В. О. Сухомлинського підвищить рівень морального виховання дітей із середнього до високого, з низького до середнього.

Висновки до розліду 1

Здійснений аналіз науковий літератури з проблеми морального виховання дошкільників в творчій спадщині В. О. Сухомлинського (Л. В. Артемова, А. М. Богуш, З. Н. Борисова, Я. І. Бурлака, І. В. Зайченко, В. А. Качкан, Т. І. Ківшар, Є. І. Коваленко, Т. І. Поніманська, О. В. Проскура, О. Л. Гриценко, Г.М. Королькова, П. О. Косяк, О. М. Лахтадир, Л. М. Малько, Л. О. Синєкоп, О. Я. Савченко та ін.).

Сутність морального виховання полягає в тому, що це багатогранна діяльність дітей, яка полягає у різноманітні взаємин зі своїми однолітками, з дітьми, молодшими за себе, та дорослими. Проте моральне виховання є також цілеспрямованим процесом з певною системою змісту, форм, методів і прийомів педагогічних дій.

Встановлено, що моральність – втілення певних принципів, правил, норм у поведінці людей, у стосунках між ними й формується разом з особистістю. Воно охоплює моральні норми, переконання, почуття та поведінку людей. У такому розумінні моральність – це вияв рівня сформованості моральної свідомості, що є ідеальним відображенням та усвідомленням людиною власне моральної реальності та є найважливішим складником у реалізації формування моральної культури.

Визначено, що метою морального виховання є формування моральної свідомості, моральних почуттів і поведінки, таких найважливіших моральних якостей особистості, як чесність і правдивість, колективізм, гуманізм, патріотизм, товариська взаємодопомога, відповідальне ставлення до праці, взаємна повага в сім'ї тощо.

З'ясовано, що моральна вихованість – система стійких морально-ціннісних мотивів, що виявляються у стосунках дитини з однолітками й дорослими, її поведінці в цілому, заснованій на моральних еталонах і нормах.

Визначено, що моральне виховання трикомпонентне психологічне утворення, що охоплює: когнітивний, емоційний і поведінковий складники.

Встановлено, що мораль – це ідеї, принципи й закономірності, цінності орієнтації гуманних, демократичних відносин, які в конкретних умовах реалізуються у системі постійно вдосконалюваних норм, процедур і правил діяльності та поведінки в інтересах усіх.

З'ясовано, що педагог О. І. Вишневецький поділив систему моральних цінностей на такі групи, як абсолютно вічні, національні, громадські, сімейні, та цінності особистого життя.

З'ясовано, що результатом морального виховання має стати формування моральної компетентності особистості, структурними складниками якої є розвиток моральних почуттів, моральних суджень і моральної поведінки.

Визначено, що необхідно формувати моральну культуру особистості, починаючи з дошкільного дитинства. Головною метою формування моральної культури дошкільнят є опанування ними елементарної морально-етичної грамотності.

Встановлено, що моральне виховання неможливе без виховання емоційного. Емоційна сприйнятливість до моральних ідей та принципів стає реальністю тоді, коли дитина, пізнаючи світ, входить до нього активно, дієво. Пізнавати навколишній світ розумом і серцем – це означає усвідомлювати моральні істини, ідеї і принципи в їх реальному точному вираженні.

Встановлені основні норми моральної вихованості для дітей, які ґрунтуються на творчому використанні багатого потенціалу загальнолюдських моральних цінностей і є складовою його цілісної педагогічної системи.

Виявлено, що використання концепції гуманізму Василя Олександровича Сухомлинського слід використовувати не лише на макрорівні, але й в умовах роботи садочку, сім'ї і протягом всього її життя та продовжувати вивчати педагогічні погляди й переконання педагога – гуманіста.

З'ясовано, що етичні бесіди проводять у дошкільному навчальному закладі як самостійне заняття з дітьми старшого дошкільного віку після читання художнього твору морально-етичного змісту в усіх вікових групах із залученням всіх дітей, щоб вони порівнювали, зіставляли дії літературних персонажів зі своїми власними,

виокремлювали з життєвих ситуацій зразки поведінки, яку можна наслідувати, робили узагальнення, висновки.

Виявлено, що систематичне проведення різноманітних етичних бесід за творами В. О. Сухомлинського підвищить рівень морального виховання дітей, а також вони позитивно впливають на моральне виховання дітей старшого дошкільного віку.

РОЗДІЛ 2.
ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ
В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО З МЕТОЮ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
ДОШКІЛЬНИКІВ

2.1. Вивчення й аналіз сучасного педагогічного досвіду у системі дошкільної освіти

У наш час перед педагогами стоїть важливе завдання – сприяти духовному розвитку дитини. Щоб успішно його виконати, потрібні ґрунтовні знання змісту процесу духовного становлення особистості дошкільника.

Дошкільний навчальний заклад повинен брати активну участь у соціальному та моральному розвитку дитини. Працюючи з дітьми дошкільного віку, необхідно розвивати в душі такі чудові почуття, як доброта, любов, дружба, чесність, повага, співчуття, розуміння як себе, так і інших. Дітям близькі всі ці поняття і почуття. Потрібно тільки створити умови, певні ситуації – і душа дітей відгукнеться і «розкриється, як квітка на ранковій зорі» [10, с. 15].

Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського унікальне явище в історії освіти України, тому що, він одночасно був організатором освіти, вченим-аналітиком, педагогом, директором та методистом. Саме він відіграв визначну роль у розвитку педагогічної освіти в Україні. Його велика творча спадщина увійшла в золотий фонд педагогічної науки й завжди актуальна.

Одним із завдань нашого дослідження було вивчення сучасного педагогічного досвіду організації морального виховання дошкільників в працях В. О. Сухомлинського.

Під поняттям «педагогічний досвід» розуміють сукупність знань, умінь і навичок, здобутих у процесі практичної навчально-виховної роботи. Опираючись на науковий фонд з проблеми морального виховання та на сутність поняття «педагогічний досвід», спробуємо охарактеризувати у загальних рисах педагогічний досвід організації морального виховання дошкільників, адже багато цінного для

морального виховання дошкільників містить практичний педагогічний досвід сучасних вихователів.

Нашу увагу привернув досвід роботи вихователя вихователя-методиста Сумського дошкільного навчального закладу № 25 «Білосніжка» Степури І. В, яка розробила заняття для старших дошкільників.

Вихователь формування моральної культури дошкільників здійснює під час заняття з літературно читання. Собі за мету ставить формувати вміння відповідати на запитання за змістом прочитаного, визначати основну думку твору, висловлювати оцінні судження щодо поведінки і вчинків героїв, створити ситуацію, за якою дитина може виявити доброту і відчувати від цього задоволення; виховувати в дітей активної життєвої позиції, людяності, чесності, милосердя, доброти.

Діти на її занятті ознайомлюються з поняттям добра і зла. У них формуються духовно-моральні цінності на прикладі аналізу персонажів творів Сухомлинського.

Дошкільникам пропонуються творчі види роботи, роботи в групах. Простір для морального виховання забезпечують такі інтерактивні вправи як «Крісло автора», «Мікрофон», «Продовж казку» [59].

Вихователь-методист Миропільського центру розвитку дитини Житомирської області Усач Т. В., розробила інтегроване заняття для дітей старшого дошкільного віку на тему «Добрим будь».

Вихователь формування моральної культури дітей дошкільного віку здійснює, використовуючи морально-етичні оповідання видатного педагога В. О. Сухомлинського.

Тетяна Володимирівна ставить собі за мету спонукати малят пізнавати світ і серцем, і розумом, жити за законами добра і любові, поважати все, що нас оточує, – головні постулати морального виховання, до яких закликав В. О. Сухомлинський. Вихователь впевнена, що його твори, сповнені людяності й життєвої мудрості, допомагають відкривати дітям світ, формувати у них позитивне сприйняття довкілля і себе, моральні риси.

Дошкільники на занятті вчаться давати словесну оцінку вчинкам літературних персонажів, висвітлювати власне ставлення до них. Вихователь розширює уявлення

дітей про світ людських почуттів та емоцій, пробуджує цікавість до свого внутрішнього світу та думок. На такому занятті вихователь має змогу виховувати дружні взаємини, сміливість, небайдуже ставлення до почуттів інших, бажання робити добрі справи.

Простір для морального виховання забезпечують такі твори В. О. Сухомлинського «Фіалка і бджілка», «Щоб метелик не наколовся», «Цікава сорока», «Мурашина хата», «Троянда і сонечко», «Петрик, кошеня та собака», «Соловей і жук».

Цікавим є те, що вихователь використовує в занятті такі дидактичні ігри як: «Що спільного?», «Кульки-емоції», «Чарівна ваза» та інтелектуальну карту-схему «Чия хатка?» за методом Тоні Бьюзена [74].

Вихователь-методист Старокостянтинівського ЗДО №1 Хмельницької області, Сторожук Н. І. вважає, що діти у дошкільного повинні засвоїти досить великий обсяг знань про основні правила моральної поведінки і привчитися усвідомлено виконувати їх. Вихователь на занятті «Чесність і справедливість. Щирість і щедрість» має не меті закріпити уявлення дошкільників про моральні цінності людини; розширити зміст понять чесність і правдивість; навчити розпізнавати ці моральні явища; формувати вміння оцінювати власні вчинки та вчинки товаришів.

Педагог підводить дітей до думки, що кожна людина формує власну систему цінностей, та ідеалів, має свою власну життєву позицію. Складовими такої системи можуть бути: ввічливість, доброта, щирість, щедрість, правдивість, чуйність, дружелюбність, лагідність, милосердя, працьовитість, скромність, а також – лінь, байдужість, заздрість, підлість, злоба тощо.

Вихователь використовує такий прийом як: «Імпровізація на задану тему». Діти вільно розігрують моральну ситуацію «Розбите вікно».

Цікавим є те, що Надія Іванівна Сторожук використовує інтегроване заняття. За допомогою такого заняття вихователь формує загально-навчальні уміння і навички в дітей (навчально-організаційні, навчально-інформаційні, навчально-інтелектуальні). Також дошкільники застосовують набуті раніше знання в таких видах роботи як: складання речень (вчитель пропонує скласти речення,

використовуючи такі словосполучення: ввічлива людина, щедра людина, добра людина, справедлива людина); читання оповідання В. О. Сухомлинського «Блискучі черевики» (вихователь читає оповідання, а потім діти обговорюють поведінку головних героїв, відповідають на запитання вихователя). Така інтеграція дозволяє вихователю формувати не тільки моральні цінності, а й розвивати творчу особистість дошкільника, розвитку його здібності [69].

Отже, проаналізувавши сучасний педагогічний досвід можемо сказати, що всі людські чесноти педагоги в змозі формувати у дітей дошкільного віку, використовуючи педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського, через обговорення ситуацій та через казки, оповідання, які залишив нам видатний педагог.

2.2. Впровадження спадщини В. О. Сухомлинського в практику роботи дошкільних закладів

Спираючись на розділ I ми можемо сказати, що сьогодні перед педагогами стоїть важливе завдання – сприяти духовному розвитку дитини. Щоб успішно його виконати, потрібні ґрунтовні знання змісту процесу духовного становлення особистості дошкільника.

Вивчивши відповідну літературу, спостерігаючи розпочату роботу вихователів в цьому напрямку, аналізуючи ті зміни, що відбуваються в дитячих душах, ми виробили певну модель напрямків роботи по формуванню високодуховної особистості.

Науково-дидактична концепція Василя Олександровича Сухомлинського, одного з найвідоміших педагогів-гуманістів ХХ ст., максимально відповідає вимогам дошкільця на даному етапі розвитку. Його життя і діяльність вважають міцним науково-творчим потенціалом і гуманістичним поштовхом, який пронизаний безмежним і безкорисливим почуттям любові до дітей.

Ми вважаємо, що доцільно використовувати літературну спадщину В. О. Сухомлинського для дітей, плекаючи духовність, душевність, моральність своїх вихованців та у спілкуванні з родиною.

Казковий світ Василя Сухомлинського це невичерпне джерело:

- розвитку соціально – емоційної сфери дітей;
- розвитку особистих якостей, які зумовлюють моральну поведінку,
- формування якостей, які необхідні для спілкування, оволодіння уміннями встановлювати контакти при спілкуванні;
- створення атмосфери радості, «як джерела оптимістичної впевненості дитини в своїх силах», без чого «неможливе розкриття природних схильностей, здібностей, обдарувань»;
- навчання дітей емоційно–естетично сприймати навколишній світ, сприяння розвитку дитячої уяви та фантазії;
- пробудження вміння бачити, захоплюватись і цінувати прекрасне у всьому: природі, творах мистецтва;
- утвердження духовних, національних почуттів, адже «розум людини, що формується, вбирає в себе ідеологію і психіку народу, його переконання, традиції, інтелектуальну, моральну, естетичну культуру»;
- заохочення дітей до складання казок, віршів, оповідань.

Методика морального виховання має сприяти активному духовному життю, постійному виявленню розуму почуттів і волі в діяльності. Реалізація завдань морального виховання передбачає:

1. Орієнтуватися на зміст морального виховання, який визначений програмами виховання дітей дошкільного віку, Базовим компонентом, Законом України «Про дошкільну освіту».
2. В роботі з кожною дитиною встановлювати гуманні приязні відносини, виходячи з психологічних особливостей кожної дитини.
3. В процесі роботи з дітьми налагоджувати взаємини співпраці.
4. З метою засвоєння дітьми морально-правових норм та їх розуміння використовувати всі види дитячої діяльності на протязі проведення всіх режимних моментів.

5. Планомірно або ситуативно виховувати у дітей всі види моральних почуттів.
6. В процесі морально-етичного виховання формувати і розвивати у дітей основні правила людського співжиття і людських взаємовідносин.
7. В процесі морально-етичного виховання найкращий шлях – свідоме й гармонійне перетворення вимоги до дитини у її внутрішню настанову, яка з часом стане звичкою. Але не слід забувати і про примусовий шлях засвоєння дитиною морально-етичних норм, коли дитина ставить перед необхідністю виконати те, що від неї вимагає морально-етична ситуація.
8. Крім традиційних форм роботи по формуванню у дітей морально-етичних норм, пропонуємо використовувати нестандартні форми і методи педагогічного впливу: розв'язання морально-етичних завдань і проблемних ситуацій, проведення диспутів «Комфорт твоєї душі», розігрування ситуацій морального вибору, використання ТРВЗ, особливо прийом емпатії, розв'язання кросвордів і ребусів.
9. Повсякчас спонукати дітей до вчинків, в яких виявляється гуманне, людяне ставлення дитини до інших людей, до природи, заохочувати працю для користі інших дітей, дошкільного закладу.
10. Створювати ситуації, які б спонукали дитину до вольових зусиль для прояву високо моральних думок і почуттів.
11. Особливу увагу звертати на дітей з проявами інертності, байдужості, пасивності, замкнутості, грубості.
12. Заохочувати процес самоутвердження, як необхідний елемент моральності.

Починаючи роботу з дошкільниками, не можна забувати, що досвід моральної поведінки, набуті ними раніше моральні навички та звички неоднакові. Тому вихователь повинен присвятити вивченню рівня їхньої вихованості. З цією метою він має визначити, які у дітей уявлення про правильну поведінку, якими навичками вони володіють, які прогалини мають місце у їх вихованні. Результати вивчення абсорбуватимуться правильній організації виховної роботи з дошкільниками з

урахуванням їх індивідуальних і вікових особливостей, що є дуже важливою педагогічною умовою морального виховання дошкільників.

Після дослідження потрібно організувати процес навчання і виховання за допомогою різноманітних методів та прийомів морального виховання.

За допомоги методів навчання створюються проблемні ситуації, висуваються такі пізнавальні та практичні задачі, які вимагають від дошкільників наполегливих зусиль, напруження думки й пам'яті.

Правильне поєднання індивідуальних, парних, групових і колективних форм організації роботи дошкільників на занятті впливає на характер стосунків у процесі навчання. Поєднання різних форм заняття активізує спілкування й товариську взаємодопомогу.

Пропонуємо застосування такої етичної бесіди «Скажи людині: «Доброго дня!»» для старших дошкільників із застосовуванням елементів морального виховання.

На цьому занятті ми ставимо собі за мету ознайомити дітей з елементарними правилами культури спілкування, вивчити та засвоїти слова ввічливості, формувати вміння побудови зв'язних висловлювань на матеріалі малюнків та власного життєвого досвіду вчити дітей з повагою і розумінням ставитися до співрозмовника, формувати вміння правильно висловлювати свою думку, діти вчаться передавати знання з власного досвіду.

У конспекті використовуються такі життєві ситуації, які сприяють емоційному переживанню отриманих знань, їх усвідомленню і закріпленню. Так одним із прийомів в нашому конспекті є аналіз ситуації, де наявні такі питання: Чи хотіли б ви спілкуватися з такою людиною? Чи зустрічали ви таких людей? Яких помилок припустився Гриць у розмові? Хто в нашому класі розмовляє красиво і правильно?

Конспект уроку не перевантажений великою кількістю завдань та теоретичного матеріалу, засвоєння досягається шляхом практичних, імітаційних вправ.

Слід зауважити, що згідно нашого конспекту діти не стомлюються, тому що види діяльності на занятті передбачають роботу на дошці, з картками,

діти інсценізують деякі ситуації, тобто дошкільники не перебувають постійно у статичному положенні тіла, а часто рухаються. У такому разі можливо не проводити фізкультхвилинку, але вихователь може її включити в заняття, якщо відчуває необхідність у розвантаженні дітей.

У своєму конспекті заняття ми використовуємо різні форми організації роботи діти на занятті, які впливають на характер стосунків у колективі (див. Додаток А)

Відповідно до завдань морального виховання, можемо запропонувати застосування такої етичної бесіди для старших дошкільників з використанням оповідання «Протоптали стежку» В. О. Сухомлинського.

На цьому занятті ми ставимо собі за мету знайомити з поняттям добра і зла; формувати духовно-моральні цінності на прикладі аналізу персонажів творів Майстра; сприяти вихованню бажання творити добро, бути доброзичливою людиною; розвивати творче мислення дошкільників, вміння аналізувати зміст твору, давати характеристику головним героям; продовжувати знайомити з педагогічною і творчою діяльністю В. О. Сухомлинського.

Ми використовуємо такий метод виховання, як проблемне запитання, де запитуємо у дітей як вони гадають, про що може йтися в оповіданні «Протоптали стежку»? Після прочитання оповідання вихователем важливо спитати у дітей чи справдилися їх передбачення.

На нашу думку доцільно поставити дітям ряд таких запитань: Вам сподобалося оповідання? Чи можна його назвати веселим, сумним? Що викликає усмішку? А коли стає сумно?

Моральне виховання забезпечує бесіда з приводу прочитаного оповідання та такі запитання, які передбачають оцінення дітьми вчинку героїв. Думка з приводу емоцій героїв. Також важливо поставити моральне питання, так наприклад у нашому конспекті є запитання такого типу: Чи доводилося вам коли-небудь допомагати самотнім людям? Як саме?

Простір для морального виховання забезпечує така інтерактивна вправа «Добрі справи» (див. Додаток Б).

Як відомо, знання моральних норм і правил ще не є гарантією вихованості. Щоб досягти їх свідомого виконання, потрібне тривале вправлення в різноманітних видах спеціально організованої діяльності. Пропонуємо такі форми роботи, як театралізована діяльність та виховні діалоги.

Різноманітні форми театралізованої діяльності на основі художніх творів В. О. Сухомлинського посилюють ефект вживання в образи та емоційного прийняття морально-етичних ідей, носіями яких вони є. У закладі дошкільної освіти можна організувати «Театр етичних мініатюр» за педагогічними творами Сухомлинського.

Основна його мета – наочно продемонструвати вихованцям за допомогою інсценування літературного твору різні моделі поведінки людей у тій чи іншій ситуації, мотивувати дітей замислитися, поміркувати над такими складними етичними поняттями, як доброта («Іменинний обід»), співчуття («У кого радість, а в кого горе»), дружба («Дівчинка і Ромашка»), совість («Скляний чоловічок»), егоїзм («Півень і сонце»), вдячність («Зайчик і горобина»), щастя («Найщасливіший листочок», «Материнське щастя», «Яке щастя?»), спонукати їх до спільного активного обговорення, пошуку позитивних моделей спілкування людей один з одним [68].

Виконуючи різні ролі, намагаючись зрозуміти мотиви вчинків персонажів, діти інсценізують невеличкі художні твори «Покинуте кошеня», «Навіщо кажуть «Спасибі?»», «Мед у кишені», «Чому ти вчора не шукав мої окуляри?», «Дівчинка і ромашка», в основу яких покладена морально-етична ситуація [68].

Діти наочно демонструють глядачамодноліткам за допомогою інсценування різні моделі поведінки людей у тих чи інших ситуаціях, міркують, обговорюють такі морально-етичні поняття як добро і зло, сум і радість, шляхетність і зло, совість, щастя, важко на душі, кам'яне серце.

Після кожного інсценування вихователь організує обговорення ситуації з дітьми-глядачами. Цілеспрямована робота вихователів по перенесенню сюжетів художніх мініатюр у різні смислові контексти спрямована на формування у дітей морально-етичної поведінки (вчинку) засобами творчих завдань:

- підібрати до головного персонажа твору прислів'я, яке характеризує його вдачу, дати характеристику вчинку, поведінки;
- слухаючи літературний твір, визначити, що хотів донести автор до читача;
- складання казок (спільно з педагогом або батьками), де героями є вони самі, члени їхніх родин;
- фантазування на тему «що сказав би або що зробив би головний герой, якби він ожив» або «що б ви зробили або сказали, якби опинилися в обставинах, які зображені в художньому творі»;
- пошук аналогій з діями або вчинками героїв художніх творів в оточуючій дитині реальності.

З метою ознайомлення дітей дошкільного віку з етичними поняттями, добре організовувати виховні діалоги, в основу яких покладені мініатюри Василя Олександровича. Наприклад, на прогулянці педагог організовує спостереження за котом, проводить бесіду: Хто це? Якого кольору хутро? Як пересувається котик? Яке в нього хутро? Чи бачили ви, як кіт ганяється за птахами. Потім читає художню мініатюру Сухомлинського «Коту стало соромно» у супроводі пальчикового театру.

З метою актуалізації дитячого досвіду педагог просить дітей виконати завдання (замружитися на сонечку, як кіт, показати, як кіт пробирався тихенько до паркану, як ішов додому, як літали горобці над невдахою-котом), відповісти на запитання: Що означає мружитися від сонечка? Що зробив кіт, коли зацвірінькали горобці? Як кіт прокрадався до паркану? Чому кіт вискочив брудний і мокрий? Від чого коту стало соромно? А вам було колись соромно? Що означає «соромно»? Чому ката назвали невдахою? Хто такий невдаха? Чому сміялися горобці? Чи добре сміятися над іншими?

Вихователь пропонує дітям пограти в казку, інсценувати її. Організовує показ художнього твору у вигляді лялькового, настільного, тіньового театру батькам, дітям іншої групи. Педагог пропонує згадати казку, діалог, якщо зустрічається зображення kota на картинках, одязі. А також радить розповісти мініатюру

комунібуць з рідних і близьких, другу, закріплює розуміння значення етичного поняття «соромно».

Вихователь пропонує дітям наповнити діалогами художню мініатюру «Коту стало соромно». Для цього він разом з дітьми розширює сценарій інсценізації, додумують: що могли сказати один одному при зустрічі Кіт, Горобці, про що вони могли говорити на подвір'ї [68].

Вихователь у роботі з формування моральноетичної сфери дітей перетворює суспільні вимоги і норми до особистості в їх щоденну поведінку, внутрішні позиції і переконання, надає цим нормам особистісного змісту.

Отже, підсумовуючи вище зазначене, скажемо, що твори В. О. Сухомлинського допомагають педагогу розібратися в природі моральноетичних цінностей, мотивувати його до прояву моральних якостей та формування відповідних поглядів і понять у дітей.

Висновки до розділу 2

Проаналізовано сучасний педагогічний досвід у системі дошкільної освіти, за допомогою якого ми експериментально вивчили проблему умов реалізації морального дошкільного виховання в педагогічній спадщині Василя Олександровича Сухомлинського. Згідно цього можемо сказати, що морально-виховну роботу з дошкільниками доцільно проводити, проводити використовуючи морально-етичні оповідання В. О. Сухомлинського, адже вони, сповнені людяності й життєвої мудрості, допомагають дітям формувати позитивне ставлення до оточуючих та до себе.

Визначено, що морально-виховну роботу з дошкільниками доцільно проводити використовуючи морально-етичні оповідання В. О. Сухомлинського, адже вони, сповнені людяності й життєвої мудрості, допомагають дітям формувати позитивне ставлення до оточуючих та до себе.

З'ясовано, що методика морального виховання має сприяти активному духовному життю, постійному виявленню розуму почуттів і волі в діяльності. Також проаналізовані практичні завдання морального виховання.

Розроблено конспекти етичних бесід для старших дошкільників «Людина починається з добра» та «Скажи людині: «Доброго дня!»».

З'ясовано, що у педагогічному доробку В. О. Сухомлинського є осмислення етики та етичних категорій, які визначають орієнтири моральних вчинків вихованців, допоможуть їм опанувати норми і правила поведінки та легко адаптуватися в соціумі.

ВИСНОВКИ

Проведений науково-теоретичний аналіз проблеми морального виховання дошкільників в творчій спадщині В. О. Сухомлинського

Узагальнюючи, можна зазначити, що більшість вчених (Л. В. Артемова, А. М. Богуш, В. А. Качкан, Т. І. Ківшар, Є. І. Коваленко, Т. І. Поніманська, О. В. Проскура, П. О. Косяк, О. М. Лахтадир, О. Я. Савченко та ін.) розглядають моральне виховання, як цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, почуття й поведінку дітей з метою формування в них моральних якостей, що проявляються в дотриманні норм суспільної моралі.

Сутність морального виховання полягає в тому, що це не якийсь окремий виховний процес, це багатогранна діяльність дітей, яка полягає у різноманітті взаємин зі своїми однолітками, з дітьми, молодшими за себе, та дорослими. Проте моральне виховання є також цілеспрямованим процесом з певною системою змісту, форм, методів і прийомів педагогічних дій

Визначено, що метою морального виховання є формування моральної свідомості, моральних почуттів і поведінки, таких найважливіших моральних якостей особистості, як чесність і правдивість, колективізм, гуманізм, патріотизм, товариська взаємодопомога, відповідальне ставлення до праці, взаємна повага в сім'ї тощо.

Встановлено, що моральність – втілення певних принципів, правил, норм у поведінці людей, у стосунках між ними й формується разом з особистістю. Воно охоплює моральні норми, переконання, почуття та поведінку людей. У такому розумінні моральність – це вияв рівня сформованості моральної свідомості, що є ідеальним відображенням та усвідомленням людиною власне моральної реальності та є найважливішим складником у реалізації формування моральної культури.

З'ясовано, що моральна вихованість – система стійких морально-ціннісних мотивів, що виявляються у стосунках дитини з однолітками й дорослими, її поведінці в цілому, заснованій на моральних еталонах і нормах.

Визначено, що моральне виховання трикомпонентне психологічне утворення, що охоплює: когнітивний, емоційний і поведінковий складники.

Встановлено, що мораль – це ідеї, принципи й закономірності, цінності орієнтації гуманних, демократичних відносин, які в конкретних умовах реалізуються у системі постійно вдосконалюваних норм, процедур і правил діяльності та поведінки в інтересах усіх.

З'ясовано, що педагог О. І. Вишневський поділив систему моральних цінностей на такі групи, як Абсолютно вічні, національні, громадські, сімейні, та цінності особистого життя

З'ясовано, що результатом морального виховання має стати формування моральної компетентності особистості, структурними складниками якої є розвиток моральних почуттів, моральних суджень і моральної поведінки.

Визначено, що необхідно формувати моральну культуру особистості, починаючи з дошкільного дитинства. Головною метою морального виховання дошкільнят є опанування ними елементарної морально-етичної грамотності.

Встановлені основні норми моральної вихованості для дітей, які ґрунтуються на творчому використанні багатого потенціалу загальнолюдських моральних цінностей і є складовою його цілісної педагогічної системи.

Встановлено, що моральне виховання неможливе без виховання емоційного. Емоційна сприйнятливість до моральних ідей та принципів стає реальністю тоді, коли дитина, пізнаючи світ, входить до нього активно, дієво. Пізнавати навколишній світ розумом і серцем – це означає усвідомлювати моральні істини, ідеї і принципи в їх реальному точному вираженні.

Виявлено, що використання педагогіки гуманізму Василя Олександровича Сухомлинського слід використовувати не лише на макрорівні, але й в умовах роботи садочку, сім'ї і протягом всього її життя та продовжувати вивчати педагогічні погляди й переконання педагога – гуманіста.

З'ясовано, що етичні бесіди проводять у дошкільному навчальному закладі як самостійне заняття з дітьми старшого дошкільного віку та як прийом навчання після читання художнього твору морально-етичного змісту в усіх вікових групах. Зміст, побудова, тривалість і методика проведення бесіди визначається насамперед віком

дітей. Виявлено, що етичні бесіди за творами Василя Сухомлинського позитивно впливають на моральне виховання дітей старшого дошкільного віку.

В практичній частині дослідження морального виховання дошкільників в творчій спадщині В. О. Сухомлинського проаналізовано сучасний педагогічний досвід у системі дошкільної освіти, за допомогою якого ми експериментально вивчили проблему умов реалізації морального дошкільного виховання в педагогічній спадщині Василя Олександровича Сухомлинського. Згідно цього можемо сказати, що морально-виховну роботу з дошкільниками доцільно проводити, проводити використовуючи морально-етичні оповідання В. О. Сухомлинського, адже вони, сповнені людяності й життєвої мудрості, допомагають дітям формувати позитивне ставлення до оточуючих та до себе.

Визначено, що морально-виховну роботу з дошкільниками доцільно проводити використовуючи морально-етичні оповідання В. О. Сухомлинського, адже вони, сповнені людяності й життєвої мудрості, допомагають дітям формувати позитивне ставлення до оточуючих та до себе.

З'ясовано, що методика морального виховання має сприяти активному духовному життю, постійному виявленню розуму почуттів і волі в діяльності. Також проаналізовані практичні завдання морального виховання.

Розроблено конспекти етичних бесід для старших дошкільників «Людина починається з добра» та «Скажи людині: «Доброго дня!»».

З'ясовано, що у педагогічному доробку В. О. Сухомлинського є осмислення етики та етичних категорій, які визначають орієнтири моральних вчинків вихованців, допоможуть їм опанувати норми і правила поведінки та легко адаптуватися в соціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш. А. Размышление о гуманной педагогике / Ш. А. Амонашвили. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 2016. – 494с.
2. Артемова Л.В. Педагогіка і методика вищої школи [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. Режим доступу:http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/artem.pdf
3. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) – журнал Вихователь–методист дошкільного закладу. – 2020. – 63 с.
4. Басіладзе Н. Сухомлинський В. О. про підходи до виховання учнів / Назар Басіладзе // Рідна школа. – 2013. – № 12. – С. 34–35.
5. Бех І. А. Особистісно зорієнтоване виховання / І. А. Бех. – К.: ІЗМН., 2018. – 348с.
6. Бех Д. І. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2017. – 848 с.
7. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації в дошкільному навчальному закладі / В. О. Білоусова. – К.: ІЗМН, 2017. – 192 с.
8. Богуш А. М. Довкілля: для дітей дошкільного віку / А. М. Богуш, В. Р. Ільченко. – Полтава: НМЦЗО, 2013. – ч. 2. – 76 с.
9. Богданова О. С. Моральне виховання / О. С. Богданова, С. В. Черенкова. – К.: Просвіта, 2019. – 204 с.
10. Болдирев Р. В. Родинно-сімейна енциклопедія / Р. В. Болдирев. – К.: Богдана, 2015. – 171 с
11. Борисова З. Н. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки / З. Н. Борисова, В. У. Кузьменко. – К.: Вища школа, 2016. – 511 с.
12. Вишневський О. І. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / О. І. Вишневський – Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти, 2016. – 351 с.
13. Войтко В. І. Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського / В. І. Войтко, С. М. Полгородник, Н. П. Калениченко. – К.: Вища школа, 2008. – 340 с.

14. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н. П. Волкова. – К.: Академія, 2016. – 615 с.
15. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства / О. І. Галян. – Дрогобич, 2019. – С. 64–76.
16. Гусейнов А. А. Этика и мораль в современном мире / А. А. Гусейнов. – М.: Прогресс-Традиция, 2017. – С. 5–18.
17. Гусейнов А. А. Об этическом образовании / А. А. Гусейнов, Е. Л. Дубко. – М.: Гардарики, 2013. – С. 60–84.
18. Гусейнов А. А. Мораль и свобода выбора. Прикладная этика для магистрантов и профессоров / В. И. Бакштановский, В. В. Новоселов. – Тюмень, 2013. – С. 25–37.
19. Долина О. П. Українська мозаїка: посібник-хрестоматія / О. П. Долинна, О. В. Низковська, О. А. Копейкіна. – К.: АВДІ, 2018. – 376 с.
20. Дятленко Н. М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників / Н. М. Дятленко. – К.: Київський міський педагогічний ун-т ім. Б. Д. Грінченка, 2016. – 20 с.
21. Эльконин Д. Б. Психология. Иллюстративный словарь / Д. Б. Эльконин. – Санкт-Петербург: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2013. – 512 с.
22. Єрмаков І. Г. Життєва компетентнісність особистості: від теорії до практики / І. Г. Єрмаков – Запоріжжя: Центріон, 2015. – 640 с.
23. Зязюн И. А. Гуманист. Мыслитель. Педагог: Об идеалах В. А. Сухомлинского / И. А. Зязюн, Е. Г. Родчанин. – М.: Политиздат, 2011. – 288 с.
24. Заболоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників / С. І. Заболоцька. – Острозь: Нац. ун-т «Острозь. Акад», 2013. – 20 с.
25. Зінкевич Н. О. Українське дошкілля: Збірка для читання і розповідання дітям старшого дошкільного і молодшого шкільного віку / Н. О. Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2014. – 550 с.

26. Зеньковський В. В. Психологія дитинства [Електронний ресурс] /
Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.xpra-spb.ru/libr/Zenkovskij/psihologiya-detstva-1924-all.html>
27. Зубра О. С. Культура особистості як духовна цінність: посіб. для педагогів, вихователів, вчителів, студентів / О. С. Зубра. – Мінськ: Універсітэцкае, 2015. – 184 с.
28. Іванов Д. В. Поняття моральних уявлень у вітчизняній та зарубіжній психології / Д. В. Іванов, В. М. Міняров. – Мінськ: Беларуски книгазбор, 2015. – 184 с.
29. Карпенчук С. Г. Педагогічні ідеї А. С. Макаренка: гуманістичні контексти / С. Г. Карпенчук // Нова педагогічна думка. – 2017. – № 4. – С. 118–124.
30. Каплуновська О. М. Моральні бесіди: діяльнісний підхід / О. М. Каплуновська // Дошкільне виховання. – 2016. – № 10. – С. 28–31
31. Крутій К. Л. Дитина в дошкільні роки / К. Л. Крутій. – Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС», 2014. – 188 с.
32. Кремень В. Г. Енциклопедія освіти / В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 140 с.
33. Копієвська Л. Сухомлинський про виховання моральної краси / Л. Копієвська // Дошкільне виховання. – 2017. – № 9. – С. 5–6.
34. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу / О. І. Кошелівська. – К.: Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 20 с.
35. Козел Н. М. Індивідуальний підхід до учнів у «школі радості» В. О. Сухомлинського / Н. М. Козел // педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського: погляд крізь роки: зб. наук. ст. – Чернігів: Держ. пед. ун-т ім. Шевч., 2014. – С. 149–151.
36. Кульчицька О. І. Моральне виховання дошкільників / О. І. Кульчицька. – К.: Знання, 2017. – 32 с.
37. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3–7 років: / В. У. Кузьменко. – К.: НПУ, 2017. – 354 с.

38. Кулачківська С. Є. Я дошкільник / С. Є. Кулачківська, С. О. Ладивір. – К.: Нора-прінт, 2017. – 108 с.
39. Ладивір С. О. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. О. Ладивір, О. П. Долинна, В. К. Котирло. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 168 с.
40. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці / Р. В. Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2014. – 248 с.
41. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку / Т. О. Піроженко. – Тернопіль: Мандрівець, 2013. – 136 с.
42. Платонов К. К. Структура развития личности / К. К. Платонов. – М.: Педагогика, 2017. – 203 с.
43. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка / Т. І. Поніманська. – К.: Академвидав, 2014. – 456 с.
44. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників / Т. І. Поніманська, О. А. Козлюк, Л. І. Кузьмук. – К.: Вища школа, 2015. – 111 с.
45. Поніманська Т. І. Соціальний розвиток дитини (старший дошкільний вік) / Т. І. Поніманська, І. М. Дичківська. – К.: Генеза, 2015. – 88 с.
46. Пиаже Ж. Психологія інтелекта. Генезис числа у ребенка / Ж. Пиаже; ред. В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. – Москва: Просвещение, 2011. – 659 с.
47. Попиченко С. С. Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні / С. С. Попиченко. – Умань, 2018. – 206 с.
48. Русова С. Ф. Дошкільне виховання / С. Ф. Русова. – К.: Либідь, 2007. – 190 с.
49. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 512 с.
50. Роджерс К. Р. Становление человека / Карл Рэнсом Роджерс. – Москва: Издательская группа «Прогресс», 2014. – 480 с.
51. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук – К.: Просвіта, 2015. – 456 с.
52. Свадковский И. Ф. Нравственное воспитание / И. Ф. Свадковский. – М.: Педагогика, 2017. – 144 с.

53. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: ІЗМН, 2015. – 232 с
54. Стельмахович М. Г. Народне дитино знавство / М. Г. Стельмахович. – К.: Т-во «Знання» України, 2016. – 48с.
55. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія / О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2016. – 424 с.
56. Савченко О. Я. Екологія дитинства: В. О. Сухомлинський і сучасна початкова школа / О. Я. Савченко. – М.: Педагогіка, 2018. – 74с.
57. Сивачук Н. В. Дитина у світогляді українського народу / Н. В. Санчук. – М.: Педагогіка, 2018. – 198с.
58. Слободчиков В. И. Категорія візраста в психології и педагогіке / В. И. Слободчиков. – К.: ІЗМН, 2011.– 49с.
59. Степура І. В Морально-етична бесіда (з досвіду роботи) / І. В Степура, А. С. Соколовська // Дошкільна освіта. – 2015. –№2. – С. 15–17.
60. Субботский Е. В. Золотий век дитинства / Е. В. Субботский. – М.: Знание, 2016. – 96с.
61. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – К.: Освітнянське слово, 2016. – Т. 2. – 149 с.
62. Сухомлинський В. О. Сто порад учителєві / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – К.: Освітнянське слово, 2016. – Т. 2. – 670 с.
63. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – К.: Освітнянське слово, 2016. – Т. 5. – 670 с.
64. Сухомлинський В. О. Вчити вчитися / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – Т. 4. – К.: Освітнянське слово, 2016. – С. 426–436.
65. Сухомлинський В. О. Сердце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський. – К.: Освітнянське слово, 2016. – 111 с.
66. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра // В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – Т. 1. К.: Освітнянське слово, 2016. – 390 с.

67. Сухопарова І. Пізнавати світ серцем і розумом. Філософія для дітей за творами Василя Сухомлинського / Ірина Сухопарова // Дошкільне виховання. – 2016. – № 5. – С. 14–15
68. Сухомлинський В. О. Важко бути Людиною. Добірка оповідань та казок Василя Сухомлинського для дітей [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. Режим доступу: <http://hram.lviv.ua/2178-opovdannya-dlya-dtey-vasilya-suhomlinskogo.html>
69. Сторожук Н. І. Заняття морально–етичного виховання / Н. М. Рокоман, Н. І. Сторожук. // Дошкільне виховання.– 2017. – № 5. – С. 6–9.
70. Тоцька Т. П. Виховна сила слова у творах В. Сухомлинського / Т. П. Тоцька // Дошкільне виховання. – 2013. – № 11. – С. 15–16.
71. Харламов И. Ф. Педагогика: учебное пособие / И. Ф. Харламов. – Издание 4-е, переработанное и дополненное. – Москва: Гардарики, 2017. – 519 с.
72. Хінціцька Т. М. Скажімо «Ні» негідним вчинкам / Т. М. Хінціцька // Дошкільне виховання. – 2016. – № 5. – С. 25–27.
73. Улюкаєва І. Г. Історія суспільного дошкільного виховання в Україні / І. Г. Улюкаєва – Донецьк: ЛАНДОН, 2017. – 238 с.
74. Усач Т. В. Моральне виховання дошкільнят через літературну спадщину В. О. Сухомлинського / Тетяна Володимирівна Усач [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/moralne-vihovanna-doskilnat-cerez-literaturnu-spadsinu-vsuhomlinskogo-67646.html>
75. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку / Т. С. Фасолько. – К., 2010. – 18 с.
76. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К.: Академвидав, 2013. – 528 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тема: Скажи людині: «Доброго дня!»

Мета:

- ознайомити учнів з елементарними правилами культури спілкування, вивчити та засвоїти слова ввічливості; формувати вміння побудови зв'язних висловлювань на матеріалі малюнків та власного життєвого досвіду, вчити дітей з повагою і розумінням ставитися до співрозмовника; формувати вміння правильно висловлювати свою думку;
- розвивати зв'язне (діалогічне) мовлення, вміння спілкуватися в групах і вести діалог.
- виховувати повагу і тактовне ставлення до інших людей;

Обладнання: оповідання В. О. Сухомлинського «Скажи людині: «Доброго дня!», картки з прислів'ями.

Хід роботи**I. Вступна частина****1. Вступне слово вихователя**

— Ви уявляєте, що зі мною сталося вчора! Давайте я розповім вам.

Не бачила я свого однокласника Гриця Сала по закінченні школи кілька років. А то йду вулицею міста – Гриць чалапає.

– Привіт! – кажу. – Ти що, з неба звалився?

– Не-є, – каже гордовито Гриць. – Я з учіліща. Язикі разніє іностранніє зучав. На поліглата учусь...

– Молодець! – кажу йому. Отже, скоро Гриць Сало вийде на світову арену.

– Панімаєш, – кривиться Гриць, – моя хвамілія січас не Сало, і не Гриць я. Я січас Жорж Соловйов.

Я вибачилася і спитала делікатно:

– Ти мені пробач, я у цих ділах не дуже петраю. А ось свою рідну мову ти забув, чи може, навмисне тренуєшся на інших?

– Панімаєш, тебе етого не понять. Человеческая башка очень інтересно устроена. Там єсть такіе коробочки. Принцип действия етїх коробочок такий: Єслі один язык туда влазить, то другой об'язательно вилазить. Вроді би один другого вишибає. А у поліглотів наоборот: сначала вишибає, а потім вшиває... так от у мене вже вишибнуло. Тепер буде вшибать...

Після цього я Гриця більше не зустрічала. «Вшибнуло» йому чи ні – не знаю. А от що «ви шибнуло», то сама побачила.

— На жаль, ми можемо зустрітися сьогодні з такими співрозмовниками...

2. Аналіз ситуації:

— Чи хотіли б ви спілкуватися з такою людиною?

— Чи зустрічали ви таких людей?

— Яких помилок припустився Гриць у розмові?

— Усім вам, напевне, приємно слухати людину, яка говорить красиво. Але є цьому мистецтву може навчитися кожний із вас. Необхідно тільки захотіти. Для цього необхідно багато читати і оволодівати навичками культурного спілкування. Вміти вести розмову — це справді велике мистецтво, яке має свої закони і правила.

II. Основна частина

1. Бесіда

— Навіщо людині вміти грамотно спілкуватися?

— У яких ситуаціях мовлення може врятувати? Коли може нашкодити?

— Ми повинні вміти звернутися до іншої людини, попросити вибачення і вибачити, чемно і тактовно відмовитися від будь-якої пропозиції, попросити будь-яку річ, подякувати за надану допомогу тощо. Використання у мові чарівних слів є свідченням високої мовної культури людини. Саме вони дуже допомагають нам у житті.

2. Розповідь про автора

— Народився В. Сухомлинський на Кіровоградщині у селі Василівка в родині бідного селянина. Тут він закінчив сім класів. У 17 років почав працювати учителем, де нещодавно був сам учнем. Він був не тільки вчителем, а й директором Павлиської школи, якій віддав 22 роки життя. Прожив Василь Олександрович 52 роки. Він написав понад 70 томів наукових праць, цікавих казок та розповідей для дітей, які вчать маленьких читачів відрізняти гарні вчинки від недобрих, бути чемними, поважати старших, захищати менших.

— Оповідання, яке написав Василь Сухомлинський називається «Скажи людині: «Доброго дня». Подумайте і скажіть про кого хоче розповісти нам Василь Сухомлинський? (відповіді дітей)

3. Слухання оповідання «Скажи людині: «Доброго дня!»»

Лісовою стежинкою ідуть батько і маленький син. Довкола тиша, тільки чути, як десь далеко вистукує дятел та струмочок дзюркотить у лісовій гущавині.

Аж тут син побачив, що назустріч їм іде бабуся.

–Тату, куди бабуся йде? – питає син.

–Зустрічати або проважати, – каже батько й усміхається. – Ось як ми зустрінемося з бабусяю, ти й скажеш: «Доброго дня, бабуся!»

– Навіщо ж казати ці слова? – дивується син. – Ми ж її не знаємо.

– А ось зустрінемося, скажемо бабусі ці слова, тоді й побачиш, навіщо.

4. Технологія «Так-ні-не знаю»

— Хто вважає, що потрібно сказати «Доброго дня». Хто вважає, що не потрібно казати ці слова?. Хто не знає, як потрібно діяти в такій ситуації?

Діти висловлюють свої думки.

— Я поважаю думку кожного з вас. А тепер послухайте, як закінчив своє оповідання В. О. Сухомлинський.

Ось і бабуся.

– Доброго дня, бабуся! – каже син.

– Доброго дня, - каже батько.

– Доброго вам здоров'я, – відповідає бабуся І усміхається.

І хлопчик побачив: усе довкола змінилось. Сонце засяло яскравіше. Верховіттям дерев пробіг легенький вітерець, і листя заграло, затремтіло. У кущах заспівали пташки – раніше їх і не чути було.

На душі в хлопчика стало легко.

– Чому це воно так? – питається син.

– Бо ми побажали людині доброго дня.

5. Бесіда за оповіданням «Скажи людині: «Доброго дня!»»

— Про кого розповідалося в оповіданні? (Батька, хлопчика, бабусю)

— Хто йшов назустріч? (Бабуся)

— Що сказав батько бабусі? (Доброго дня)

— Що сказав хлопчик бабусі? (Доброго дня)

— Що відповіла бабуся? (Доброго вам здоров'я).

— Чи змінилося все навколо? Як?

— Чи портібно говорити «Доброго дня»?

— Для чого це потрібно?

— Чи ви говорите своїм рідним ці слова? однокласникам?

— У нашого народу стало звичаєм вітати одне одного цим добрим, теплим побажанням. А ще кажуть Доброго здоров'я, Здоров були, Мої шанування вам. А ще ввічливі слова називаються чарівними. Люди, які їх постійно вживають, називаються ввічливими, чемними. Чемна людина всім приємна, бо вона приносить втіху та гарний настрій.

6. Робота з прислів'ями

— Про вміння людини спілкуватися існує чимало прислів'їв. Зараз ви ознайомитися з деякими з них. На картці – частини прислів'їв, які ви повинні правильно з'єднати і пояснити їх значення.

(Діти об'єднуються по 4 людини в одну групу, таких груп 7)

Менше говори

а два послухай.

Не питай, що це за людина,

більше почувеш.

Одне слово скажеш,

послухай її мову.

Вмієш казати,

вмій і мовчати.

(Аналіз прислів'їв)

— Отож, діти, я бачу ви добре розумієте прислів'я і з легкістю можете пояснити їх значення.

7. Гра «Назвіть ввічливі слова»

— Об'єднайтесь у 2 команди: дівчатка і хлопчики. По черзі називаємо ввічливі слова. За кожну правильну відповідь команда отримує смайлик. Виграє та команда, у якої більше збиреться смайликів.

III. Заключна частина

— Чого ми навчилися сьогодні?

— Чи можна старшим казати «Привіт!», «Бувай!»?

— Чи можна вітатись сидячи?

— Які слова вітання знаєте?

Тема: Людина починається з добра
(за оповідання «Протоптали стежку В. О. Сухомлинського»)

Мета:

- продовжувати знайомити з поняттям добра і зла; формувати духовно-моральні цінності на прикладі аналізу персонажів творів Майстра; сприяти вихованню бажання творити добро, бути доброзичливою людиною;
- розвивати творче дошкільників, вміння аналізувати зміст твору, давати характеристику головним героям; продовжувати знайомити з педагогічною і творчою діяльністю В.Сухомлинського.

Обладнання: портрет В. О. Сухомлинського, оповідання «Протоптали стежку», вірш про добро.

Хід заняття

I. Вступна частина**1. Слухання вірша**

Врятує світ краса –
Завжди так говорили.
Тепер врятує світ лиш доброта,
Бо однієї вже краси занадто мало,
Бо стільки всюди зла – людина вже не та...
Тож, люди на землі!
Спішіть добро творити,
Щоб нам не згинуту у морі зла,
Щоб кожен міг серед краси прожити
У царстві справедливості й добра.

II. Оголошення теми заняття

— Протягом багатьох занять ми крапелька за крапелькою ми вбирали в своє серце мудрість Василя Олександровича, опрацювали багато оповідань, малювали ілюстрації до найцікавіших епізодів, самостійно робили висновки.

— Про хороших, добрих людей, їхні вчинки, про виховання в собі людяності ми будемо сьогодні говорити.

2. Розповідь про автора

— Що ви знайте про автора твору, який ми будемо читати? (відповіді дітей)

— Народився В. Сухомлинський на Кіровоградщині у селі Василівка в родині бідного селянина. Тут він закінчив сім класів. У 17 років почав працювати учителем, де нещодавно був сам учнем. Він був не тільки вчителем, а й директором Павлиської школи, якій віддав 22 роки життя. Прожив Василь Олександрович 52 роки. Він написав понад 70 томів наукових праць, цікавих казок та розповідей для дітей, які вчать маленьких читачів відрізняти гарні вчинки від недобрих, бути чемними, поважати старших, захищати менших.

III. Основна частина

— Чи доводилося вам коли-небудь робити добро чужим людям?(відповіді дітей)

— Як ви гадаєте, про що може йтися в оповіданні «Протоптали стежку»? (припущення дітей)

1. Виразне читання оповідання «Протоптали стежку» вихователем

— Спочатку оповідання прочитаю я, слухайте уважно, аби відповісти на мої запитання!

Протоптали стежку

Уночі була хурделиця. Намело кучугури снігу. Рано-вранці у школу йшло троє дітей – Юрко, Михайлик і Ніна. Всюди коло хат з'явилися люди. Відкидали лопатами сніг, прокладали доріжки.

Ось хатина бабусі Марії. Вона живе одна-однісінька. Зупинились діти біля бабусинового двору. Нікого не видно.

— *Як же бабуся до криниці вийде? Снігу ж скільки, – сказав Юрко.*

— *Давайте протопчемо стежку від хати до криниці! – порадив Михайлик.*

Діти увійшли на бабусине подвір'я. Йшли по глибокому снігу. Від воріт до хати йти було дуже важко. А від хати до воріт – трохи легше. Пройшли раз, два, три рази. Протоптали стежку від воріт до хати і від хати до криниці.

Спитнілі, стомлені, радісні діти йшли до школи. Вони думали: ось бабуся Марія вийшла з хати. Побачила стежку. Радіє...

Василь Сухомлинський

2. Колективний розгляд книжки і розмова з приводу прочитаного

- Чи справдилися ваші передбачення? Чому ви так вважаєте?(відповіді дітей)
- Уважно розгляньте сторінку оповідання!
- Як звати автора оповідання?
- Як називається оповідання? («Протоптали стежку»)
- Що зображено на цій сторінці? (заголовок, оповідання, автор, малюнок дітей) Скільки дітей зображено на малюнку? (2) А скільки повинно бути?(3) Кого не показав нам художник на цьому малюнку? (ще одну дитину і бабусю)
- Вам сподобалося оповідання? Чи можна його назвати веселим, сумним? Що викликає усмішку? А коли стає сумно? (відповіді дітей)

3. Бесіда за змістом оповідання «Протоптали стежку»

- Хто герої твору?(Юрко, Михайлик і Ніна)
- Де зупинилися діти? (біля бабусиноного двору)
- Що вирішили зробити школярі? (протоптати стежку)
- Які почуття переповнювали дітей після зробленої справи? (радість)
- Про що вони думали? (бабуся Марія вийшла з хати і побаче стежку та зрадіє)

— Чому дітей переповнювало почуття радості? (тому що допомогли бабусі)

— Як би ви оцінили вчинок дітей? Чи могла була бути інша ситуація?(відповіді дітей)

— Як ви вважаєте, бабуся зрадіє, побачивши протоптану стежку?(відповіді дітей)

— Чи доводилося вам коли-небудь допомагати самотнім людям? Як саме?(відповіді дітей)

Фізкультхвилинка

— Заплющте очі та уявіть, що у вас в руках є чарівна квітка – Квітка Доброти. Ваші руки відчувають незвичайне тепло, квітка зігріває вас, ваше тіло, вашу душу. Ви протягуєте руку і розглядаєте Квітку Доброти. Уявіть собі, якого вона кольору. Якого розміру? Можливо, вона має запах. А можливо, ви чуєте приємну музику, яка лине від квітки... І вам хочеться її послухати. Подумки зберіть усю доброту від Квітки Доброти й помістіть у своє серце. Ви відчуваєте, як доброта входить у вас, як зігріває вашу душу, несе радість.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Вправа «Добрі справи»

— Уявіть ситуацію.....,щоб ви зробили?

- У твого друга проблема, і ти...
- Втоmlена мама пришла з роботи, і ти...
- Тато захворів, і ти...
- Братик плаче, і ти...

V. Підсумок заняття

— Яка вона, добра Людина? (перелік рис)

— Сьогодні ми читали оповідання, яке навчило нас бути добрими та робити добрі справи.

— Заняття закінчено, відпочивайте!